

UN MISAL MEDIEVAL NA CORUÑA

A Coruña RAG lat.1: lectura e significación litúrxica, cultural e política dun manuscrito

Xesús Ferro Ruibal¹

1. DESCRICIÓN DO CÓDICE

1.1. Localización

O códice que agora sae á luz e que coñecemos como **A Coruña RAG lat.1** (siglas de manuscrito latino nº1 do arquivo da Real Academia Galega, con sé na cidade da Coruña) consérvase na caixa de pergamiños latinos desta institución.

1.2. Descrición externa

Trátase dun bifolio en pergamiño de catro páxinas de texto litúrxico latino con música gregoriana. As medidas orixinais deste códice debían de ser 373 x 223 mm., sendo 255 x 139,5 mm. a caixa que prevé 30 liñas de escritura separadas entre elas 8,5 mm e que deixa unha marxe inferior de 59 mm, marxe lateral exterior de 62 mm. e interior é de 21,5 mm. Endebén, as medidas actuais deste códice son 314 mm x 223 mm., porque no momento de o converteren en carpeta para gardar cosida documentación do século XVI rabenáronlle na parte superior case dúas liñas de texto e maila marxe superior (que, de ser igual á inferior, debeu supoñe-la ablación dunha tira duns 70mm.). A marxe interior, como era habitual, é menor cá exterior. Ten notación musical sen pauta.

O pergamiño está escrito polas dúas caras e con tres tintas: rubia para os títulos e letras iniciais, negra para a notación musical e outra entre acastañada e rosácea para o texto, facendo hoxe difícil a lectura nalgunhas zonas. O estado de conservación é aceptable, por máis que, ó reutilizalo como carpeta de documentos en papel, 1 rº esta moi manchado na súa parte central, léndose mellor 1 vº; e padezan numerosas manchas 2 rº e vº procedentes da humidade que absorbeu o papel descompoñendo un 70% da tinta deses documentos. Hai que consignar tamén a existencia de dous furos da couza, que son moito máis extensos nos documentos en papel, moito máis deteriorado e en boa parte ilexible con luz natural, aínda sendo ben máis moderno.

Redactado con relativa austeridade, só destacan algunhas grandes iniciais en tinta rubia, que, como é habitual, nunca repiten formato na mesma páxina; pero carece de elementos secundarios como son a iluminación, a ornamentación ou aquelas grandes iniciais decoradas que caracterizan os códices ricos. De por parte, e a diferenza doutros

pergamiños similares e lixeiramente posteriores que conserva a Real Academia Galega² nos que o texto xa está a dúas columnas (como é frecuente nos libros litúrxicos³), aquí o texto está disposto aproveitando ó máximo o material, a unha columna e sen deixar espacios en branco entre parágrafos de distinto tipo, ata o punto de que, ás veces, o principio ou o final dun parágrafo incrustábase no parágrafo contiguo (1,42-54 e 2,53-56) dificultándolle a lectura a quen non coñeza estes andares dos copistas: a dificultade levoume a trazar na miña transcripción unhas liñas separadoras que axuden o lector na comprensión do texto. Neste manuscrito austero pero digno, parece percibirse unha certa vontade (ou necesidade) de economizar.

Non estou en condicións de dicir se orixinalmente isto era o habitual *quaternio* de 16 páxinas; o que si podoo dicir é que entre 1v^o e 2r^o falta texto que verosimilmente ocupaba outras catro páxinas. Os dous folios do códice foron orixinalmente páxinas dun *missale plenarium*⁴ que corresponden a dous días case consecutivos do inicio da Coresma. O primeiro folio ten texto e música da *Feria quinta post cineres*, é dicir, xoves seguinte ó mércores de cinza, e principio da *feria VI*. O segundo folio contén texto e música da *I Dominica in Quadragesima* ata o evanxeo que xa aparece incompleto. Como se ve, o texto do primeiro folio non continúa no segundo, porque falta entre eles case todo o texto litúrxico da *Feria VI* e mais todo o do *Sabbatum post Cineres*. Podemos supoñer, logo, con seguridade que o texto que falta ocupaba outro díptico das mesmas dimensións. A misa do xoves contén a *Oratio super populum*, na que o sacerdote xa non reza en primeira de plural co pobo, senón que reza polo pobo: esta oración que no século VI aínda existía en tódalas misas, foi desaparecendo e no sacramentario gregoriano (séculos VII-VIII) xa o teñen unicamente as misas de coresma (GARRIDO-PASCUAL 1961:364). Seguía en uso nos misais anteriores ó concilio Vaticano II pero non a vexo nos posteriores.

1.3 A documentación do século XVI do convento de san Domingos da Coruña

Este díptico en pergamiño foi reutilizado no século XVI como carpeta encadernadora de documentos de propiedades do convento de san Domingos da Coruña⁵. En 1536 este convento fixo un apeo das súas propiedades, consignando lindeiros e foreiros, e cincuenta anos despois, en 1586, asinou perante o notario Alonso de Zela unha escritura de concordia ou troco con Diego Parragués das Mariñas pola que este daba ó convento as propiedades que tiña na freguesía de San Viçenço de Albiña /Elviña e Palabea, Santa María de Oza e San Cristobo das Viñas, e o Convento cedíalle a don Diego o seu Couto de Traba, en Bergantiños e outro Couto polo que tiñan litixio⁶.

O apeo e maila concordia están en 31 folios de papel das dimensións actuais do pergamiño. Posteriormente coséuselle outro feixe de 12 folios en papel por diante da portada, con reclamacións posteriores á concordia, co que o pergamiño folio 2 v°, que inicialmente fixo de portada, actúa agora como separador de documentos no interior da

documentación en papel, mentres que o folio 1° segue sendo contraportada. Pergamiño e documentos en papel están cosidos en posición invertida e, polo tanto, en contraria posición de lectura.

Na marxe inferior de 2^v e en dirección contraria de escritura hai un palimpsesto do século XVI, que di

*Apeo de la hacienda delbina y palabea de la hacienda [de]
don diego parragués delas marinas (¿por. es?) recompensa por co[to] de Tra
Ba.*

[Outra letra]   **CO⁷ ALBINA ANO 1532**

[Outra letra]   *Este apeo se hizo 50 años antes de la concordia*

con don diego de las mariñas despues le entrego [¿...?]

para cumplimiento de la concordia q^b entregó los bienes al C[onbento?]

fue año de 1582

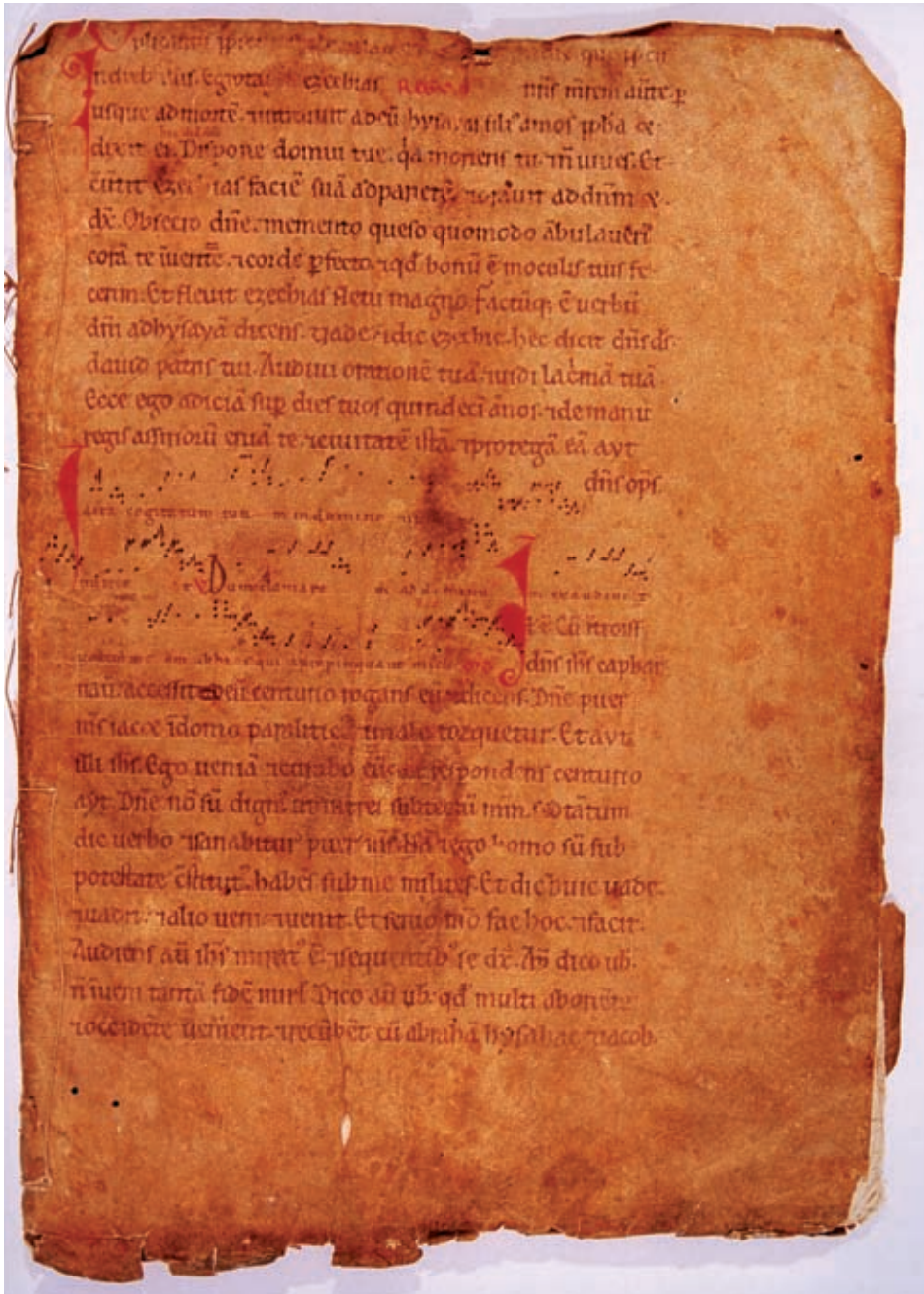
Os textos dese apeo e concordia están en castelán, aínda que coído que son de interese non só histórico, senón mesmo lingüístico, porque, se non leo mal, aínda conteñen sintagmas galegos coma estes:

*...e entesta eno camiño francés
...que se demarca do camiño que bai para la yglesia
...que faz a cruz no camino frances
...del camino frances que bai para Acoruña*

Dolores Barral xa coñeceu en Salamanca unha copia destes documentos e publicou unha parte (BARRAL 1998:340). Queda con isto noticia destoutra documentación coruñesa para estudiosos do século XVI ou dos dominicos galegos.

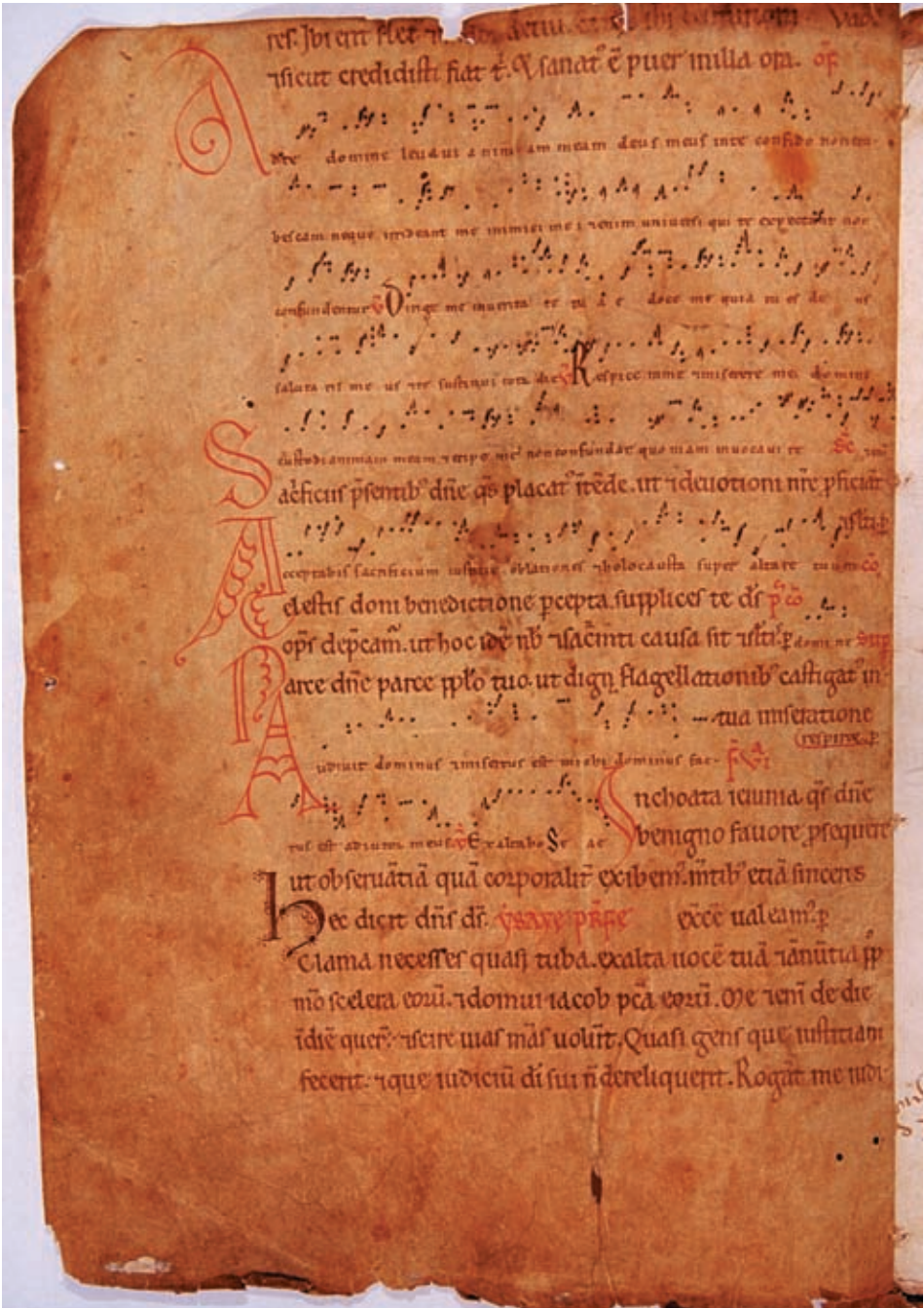
1.4 ¿Un misal obsoleto no XVI?

Que esta reliquia dun misal manuscrito se conservase como carpeta de documentos do século XVI, fai pensar que nesa data o pergamiño litúrxico tiña que ser algo que o encadernador consideraba xa anticuado e carente de valor, ata o punto de rabenarlle sete centímetros da súa parte superior (que na encadernación pasa a se-la inferior, polo explicado anteriormente). Que nun convento dominico do século XVI resultase obsoleto un texto litúrxico, que aínda se segue utilizando nas catedrais e mosteiros no inicio do século XXI e que o tal encadernador⁸ sexa verosimilmente o arquivado dun convento dominico (no texto fálase reiteradamente de *este convento*), só se explica pola efectiva existencia de características técnicas obsoletas no XVI e que habemos ver.

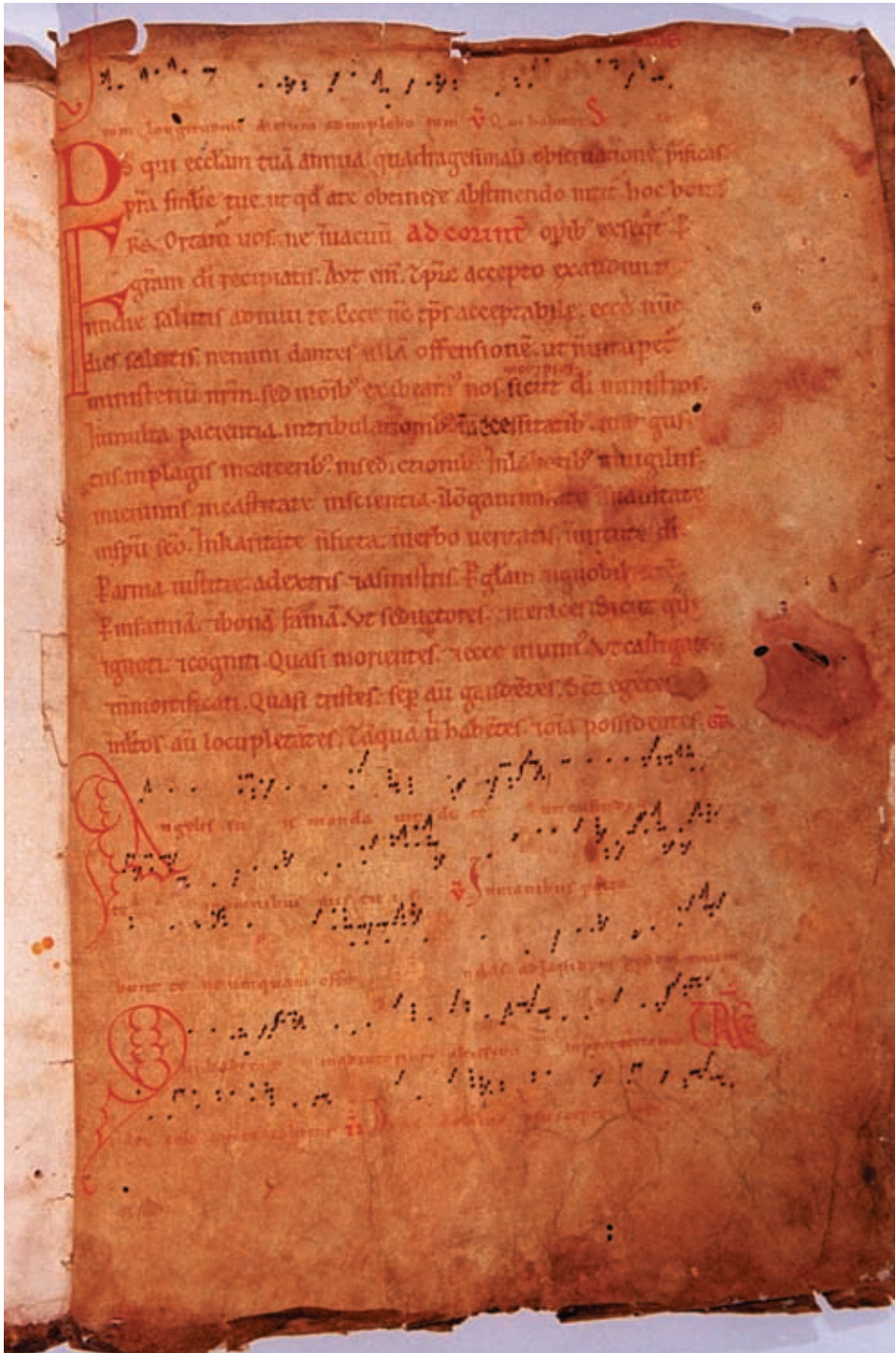
Folio 1 recto

Martíño Ferro

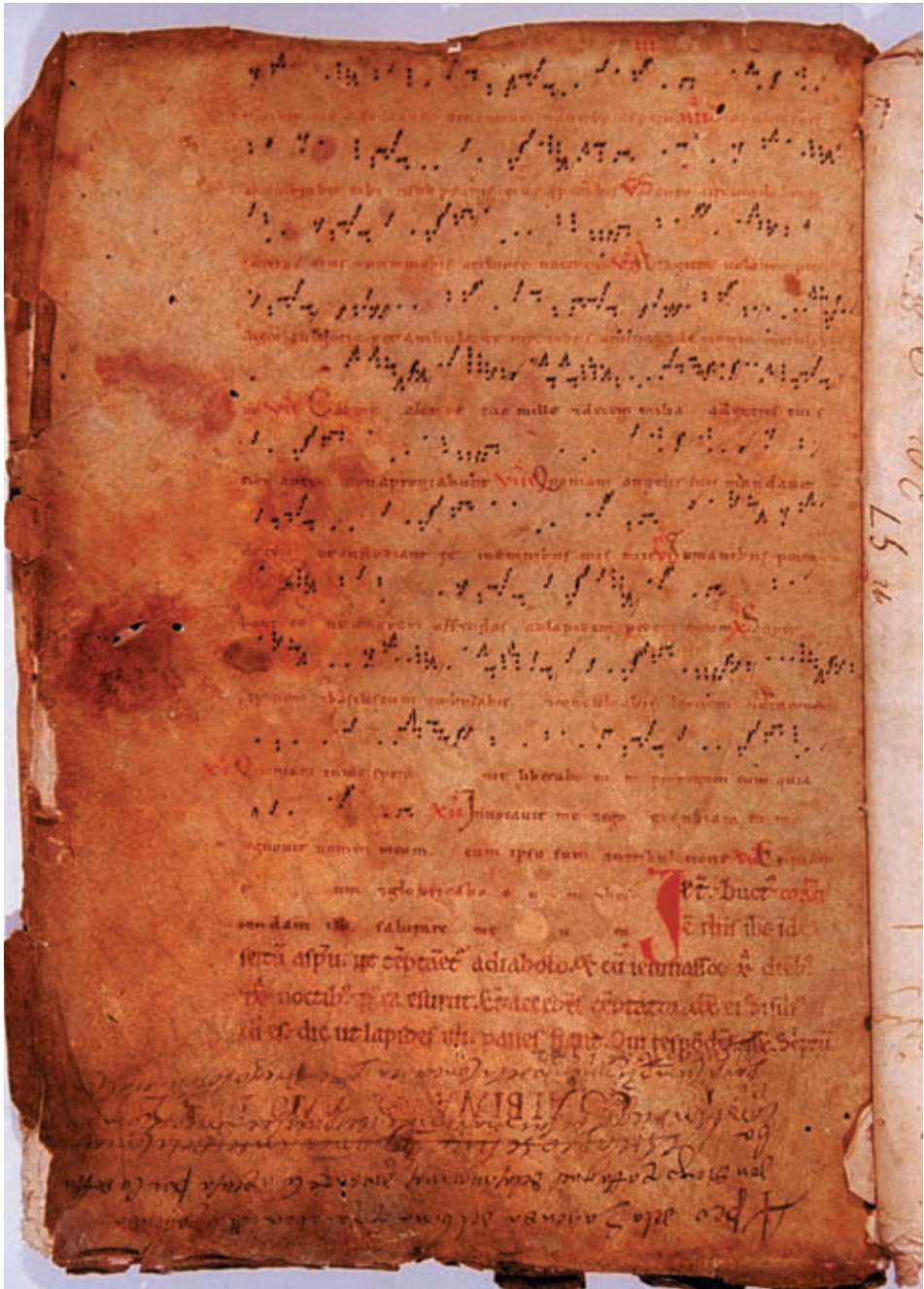
Folio 1 verso

Martino Ferro

Folio 1 recto

Martino Ferro

Folio 1 verso

2. Transcripción do manuscrito

2.1 Folio 1 recto

1 [Deus, qui culpa offenderis, poenitentia placaris: preces populi tui sup]
 2 plicantis propic[ius re]spic[e et] flag[ella tue iracu]ndie, que pro peccatis
 4 in diebus illis. Egrot[uit] ezechias **REGVM**.⁹ | nostris meremur, auerte. Per¹⁰
 4 usque ad mortem: et introiuit ad eum hysayas filius amos propheta et ·
 5 dixit ei. *hec dicit dominus.* Dispone domui tue. quia morieris tu: et non uiues. Et-
 6 conuertit ezechias faciem suam ad parietem et orauit ad dominum et ·
 7 dixit. Obsecro domine: memento queso quomodo ambulauerim
 8 coram te in ueritate. et corde perfecto. et quod bonus est in oculis tuis fe-
 9 cerim. Et fleuit ezechias fletu magno. Factusque est uerbum
 10 domini ad hysayam dicens · Uade: et dic ezechie. *hec dicit dominus deus:*
 11 dauid patris tui · Audiui orationem tuam: et uidi lacrimam tuam ·
 12 Ecce ego adiciam super dies tuos quindecim annos · et de manu
 13 regis assiriorum eruum te et ciuitatem istam · et protegam eam ayt
 14 ♪♪ | dominus omnipotens.
 19 Iacta cogitatum tuum in Domino¹¹ et ip[se te]
 16 ♪♪
 17 enutriet **V** | Dum clamarem ad dominum exaudiuit
 18 ♪♪ | **Mth** In illo tempore¹² Cum introisset.
 19 uocem meam ab his qui apropinquant michi | dominus iesus caphar
 20 naum: accessit ad eum centurio rogans eum et dicens · Domine puer
 21 meus iacet in domo paraliticus et male torquetur. Et ayt
 22 illi iesus · Ego ueniam et curabo eum [ ] respondens centurio
 23 ayt · Domine non sum dignus ut intres sub tectum meum. sed tantum
 24 dic uerbo et sanabitur puer meus. Nam et ego homo sum sub
 25 potestate constitutus. habens sub me milites · Et dic huic uade:
 26 et uadit: et alio ueni: et uenit. Et seruo meo fac hoc: et facit ·
 27 Audiens autem iesus miratus est. et sequentibus se dixit · Amen dico uobis ·
 28 non inueni tantam fidem in israhel. Dico autem uobis: quod multi ab oriente
 29 et occidente uenient et recumbent cum abraham hysahac et iacob:

2.2 Folio 1 verso

30 [in regno caelorum filii autem regni eicientur in tenebras exterio]
 31 res ibi erit fletus et [stri]dor dentium. Et dixit iesus centurioni · Vade
 32 et sicut credidisti fiat tibi. Et sanatus est puer in illa ora. | **Of**[fertorium]¹³
 33 ♪♪
 34 **Ad** te Domine leuau animam meam deus meus in te confido non eru-
 35 ♪♪

- 36 *bescam neque irrideant me inimici mei etenim uniuersi qui te expectant non*
 37 ♪♪
 38 *confundentur. V Dirige me in ueritate tua edoce me quia tu es deus*
 39 ♪♪
 40 *salutaris meus et te sustinui tota die. V Respice in me et miserere mei, domine,*
 41 ♪♪
 42 *custodi animam meam et eripe me non confundar quoniam inuocaui te. Sc¹⁴ etenim¹⁵*
 43 *Sacrificiis presentibus domine quesumus placatus intende. ut et deuotioni¹⁶ nostre proficiant*
 44 ♪♪ *et saluti. per¹⁷*
 45 *Acceptabis¹⁸ sacrificium iustitie oblationes et holocausta super altare tuum Communio*
 46 *Celestis doni benedictione percepta' supplices te deus Post Communio*
 47 *omnipotens deprecamur. ut hoc idem nobis et sacramenti causa sit et salutis' Per¹⁹ domine Super²⁰*
 48 *Parce domine parce populo tuo' ut dignis flagellationibus castigatus in'*
 49 *tua miseratione respiret. Per*
 ♪♪
 50 *Audiuit Dominus²¹ et misertus est michi²² dominus fac-* **Feria VI^a**
 51 ♪♪ *Inchoata ieiunia quesumus domine*
 52 *tus est adiutor meus. V. Exaltabo ... Se(culorum) amen²³ benigno fauore proseguere*
 53 *ut obseruantiam quam corporaliter exhibemus. mentibus etiam sinceris*
 54 *Hec dicit dominus deus YSAYAE PROFETAE exercere ualeamus. Per²⁴*
 55 *Clama ne cesses quasi tuba: exalta uocem tuam et annuntia populo*
 56 *meo scelera eorum' et domui iacob peccata eorum. Me etenim de die*
 57 *in diem querit.' et scire uias meas uoluit' Quasi gens que iustitiam*
 58 *fecerit' et que iudicium dei sui non dereliquerit. Rogant me iudi-*
 59 ²⁵

2.3 Folio 2 recto

[DOMINICA I in Quadragesima]

[Introitus]

- 1 ♪♪
 2 *Invocabit²⁶ me et ego exaudiam eum: eripiam eum et glorificabo]*
 3 ♪♪
 4 *eum: longitudine dierum adimplebo eum. V Qui habitat Seculorum amen²⁷*
 5 *Deus qui ecclesiam tuam annua quadragesimali obseruatione purificas.*
 6 *presta familie tue. ut quod a te obtinere abstinendo nititur. hoc bonis*
 7 *Fratres' Ortamur uos. ne in uacuum ad Corinthios²⁸ operibus exsequatur*

8 *gratiam dei recipiatis. Ayt enim. Tempore accepto exaudiui te*
 9 *et in die salutis adiuui te. Ecce nunc tempus acceptabile. ecce nunc*
 10 *dies salutis. nemini dantes ullam offensionem. ut non uituperetur*
 11 *ministerium nostrum. sed in omnibus exhibeamus nos^{medipsos} sicut dei ministros:*
 12 *in multa patientia. in tribulationibus. in necessitatibus. in angus-*
 13 *tiis. in plagis in carceribus. in sedicionibus. In laboribus in uigiliis*
 14 *in ieiuniis. in castitate in scientia in longanimitate in suauitate*
 15 *in spiritu sancto In Karitate non ficta: in uerbo ueritatis in uirtute dei*
 16 *Per arma iustitie. adextris et asinistris. Per gloriam et ignobilitatem.*
 17 *Per infamiam. et bonam famam. Vt seductores: et ueraces. Sicut qui*
 18 *ignoti. et cogniti. Quasi morientes. et ecce uiuimus. Vt castigati*
 19 *et non mortificati. Quasi tristes: semper autem gaudentes. Sicut egentes*
 20 *multos autem locupletantes. Tamquam nil habentes. et omnia possidentes.*

GRaduale

21 ♪♪
 22 *Angelis suis²⁹ mandauit de te ut custodiant*
 23 ♪♪
 24 *te in omnibus uis tuis. V. In manibus porta*
 25 ♪♪
 26 *bunt te ne unquam offendas ad lapidem pedem tuum.*
 27 ♪♪

28 *Qui habitat in adiutorium altissimi in protectione* **TRACTus**
 29 ♪♪
 30 *dei celi conmorabitur. II Dicet Domino: Susceptor meus es*

2.4 Folio 2 verso

31 ♪♪
 32 *et refugium meum, Deus meus: sperabo in eum. III Quoniam ipse libe*
 33 ♪♪
 34 *rabit me de laqueo uenantium et a uerbo aspero. IIII Scapulis suis*
 35 ♪♪
 36 *obumbrabit tibi et sub pennis eius sperabis V Scuto circumdabit te*
 37 ♪♪
 38 *ueritas eius: non timebis a timore nocturno VI A sagitta uolante per*
 39 ♪♪
 40 *diem, a negotio perambulante in tenebris, a ruina et demonio meridiana*

- 41 ♪♪⁻
 42 no. **VII** *Cadent a latere tuo mille et decem milia a dextris tuis*
 43 ♪♪⁻
 44 *tibi autem non apropiabunt*³⁰. **VIII** *Quoniam angelis suis mandauit*
 45 ♪♪⁻
 46 *de te ut custodiant te in omnibus uis tuis* **VIII** *In manibus porta*
 47 ♪♪⁻
 48 *bunt te ne unquam offendas ad lapidem pedem tuum.* **X** *Super*
 49 ♪♪⁻
 50 *aspidem et basiliscum ambulabis et conculcabis leonem et draconem.*
 51 ♪♪⁻
 52 **XI** *Quoniam in me sperauit liberabo eum quia*³¹
- 53 ♪♪⁻ **XII** *Inuocauit me et ego exaudiam eum*
 54 *cognouit nomen meum:* *cum ipso sum in tribulatione.* **XIII** *Eripiam*
 55 *eum et glorificabo eum et hos* *In illo tempore Ductus* **Mathaeum**³²
 56 *tendam illi salutare meum*³³. *est cristus iesus in de*
 57 *sertum aspiritu: ut temptaretur a diabolo' Et cum ieiunasset quadraginta diebus*
 58 *et quadraginta noctibus: post ea esuriit' Et accedens temptator dixit ei Si filius*
 59 *dei es: dic ut lapides isti panes fiant' Qui respondens dixit. Scriptum*

3. Traducción do manuscrito

Liñas	Tipo	Códice A Coruña.RAG. lat 1 Folio 1
1-3	Oración	[Deus, que te ofendes coa culpa e que te aplacas coa penitencia,] mira propicio [as preces do teu pobo] que che suplica, e arreda de nós o flaxelo da túa ira, que merecemos polos nosos pecados. Por [Cristo noso Señor. Amén]
3-14	Lectura. Do segundo libro dos Reis (20, 1-6)	Por aquel tempo Ecequías enfermou como para morrer. O profeta Isaías, fillo de Amós, foino visitar e díxolle: -Isto di o Señor: <i>Prepara o testamento, porque vas morrer e non seguirás vivo.</i> Ecequías virou a cara contra a parede e pediulle ó Señor así: -Ai, Señor, tenme en conta, por favor, que eu sempre andei con sinceridade e integridade diante de ti e que fixen o que é debido ós teus ollos. E rompeu a chorar, desfeito en bágoas. E chegoulle a Isaías a palabra do Señor nestes termos: -Volve onda Ecequías e dille: <i>Isto di o Señor, Deus do teu pai David. Escoitei a</i>

túa oración e vin o teu pranto. Mira, voulle engadir quince anos máis á túa vida e voute librar do poder do rei de Asiria a ti e máis esta cidade e protexereina. Di o Señor omnipotente.

14-19	Gradual Salmo 54,23; 30,23; 54,19	Pon no Señor o teu pensamento e el alimentarate. Cando chamai polo Señor, escoitou a miña voz contra os que me acosan.
18-29	Evanxeo. Lectura do evanxeo de san Mateo 8,5-13	Daquela, ó entrar Xesús en Cafarnaúm achegóuselle un centurión que lle suplicou dicindo: <i>-Señor, o meu criado xace tolleito na casa e padece moito. E díxolle Xesús - Eu irei e curareino. Replicoulle o centurión Señor, non son merecente de que entres baixo o meu teito, abonda cunha palabra túa para que o meu criado cure. Que eu, anque son un subordinado, tamén teño homes baixo as miñas ordes e dígolle a este -'Vai' e el vai; e a aqueloutro 'Ven' e el vén; e ó meu criado -'Fai isto' e faino. A Xesús cha moulle moito a atención oír aquilo e díxolles ós que o seguían: -Asegúrovos que non atopei ninguén cunha fe tan grande en todo Israel. E dígovos que moitos de oriente e de occidente virán sentar na mesa de Abrahán e Isaac e Xacob [no reino dos Ceos mentres que ós fillos do Reino botaranos para fóra, á escuridade] alí será o pranto e o trisca-los dentes. E díxolle Xesús ó centurión: -Vaite, que se cumpra segundo a túa fe. E naquela hora curou o criado.</i>
32-42	Ofertorio Salmo 24,1-3, 5,16,20	Cara a Ti, Señor, erguín a miña alma. En Ti, meu Deus, confío. Que non fracase. Que non se rían de min os inimigos, porque ninguén que en Ti espere quedará defraudado. Diríxeme na túa verdade, apréndeme, que Ti es Deus o meu salvador e estoute a espera-lo día enteiro. Mira para este home, Señor, e ten dó de min. Gárdame a vida. Sálvame. Non me vexa defraudado por acollerme a Ti.
42-44	Secreta	Pedímosche, Señor, que mires con bos ollos estes sacrificios para que sexan de proveito para a nosa devoción e mais para a nosa salvación.
45	Comunión Salmo 50,21	Aceptara-los sacrificios puros, as ofrendas e inmolaranse xuvencos no teu altar, Señor.
46-47	Oración despois da comunión	Suplicámosche, Deus omnipotente, que a bendición do don celestial que acabamos de recibir sexa para nós un símbolo sacramental e causa de salvación.
47-49	Oración sobre o pobo	Perdóalle, Señor, ó teu pobo, para que purificado pola penitencia axeitada, respire na túa misericordia. Por [Cristo noso Señor, Amén].

50-52	Canto de entrada Salmo 29, 11, 2	Venres [despois da Cinza] Oíume o Señor e tivo dó de min e fíxose o meu valedor. Lou vareite [Señor, porque me liberaches e non permitiches que o inimigo fixese a risa de min]
51-54	Oración	Rogámosche, Señor, que coa túa cariñosa axuda poidamos continua-lo xexún que iniciamos, para que a abstinencia que observamos no corpo poidamos tamén realizala cun corazón sincero. Por [Cristo noso Señor. Amén].
54-58	Lectura do Is 58, 1-2	Do profeta Isaías. Isto di o Señor: <i>-Clama coa túa gorxa, non pares, fai resoa-la túa voz coma unha trompeta. Denúncialle ó meu pobo os seus crimes e á casa de Xacob os seus pecados. Día tras día búscanme e queren sabe-los meus camiños, coma se fosen un pobo que practicase a xustiza e que non abandonase a lei do seu Deus. Pregúntanme polos preceptos [de xustiza e quérense achegar a Deus...]</i> ³⁴ .

Líñas	Tipo	Códice A Coruña.RAG. lat 1 Folio 2
2-4	Introito Salm 90,15, 16,1	[Invocárame e eu escoitareino: librareino e glorificarei]no, enriquecereino cunha longa vida. V. O que vive... Dos séculos amén.
5-6	Oración	Deus, que purifica-la túa igrexa coa anual penitencia da coresma, concédelle á túa familia, rematar coas boas obras o que intenta conseguir coa abstinencia.
7-20	Epístola II Corintios, 6	Irmáns: exhortámosvos a non desaproveita-la gracia de Deus. Pois di El: <i>no tempo oportuno escoiteite e no día da salvación acudínche</i> . Pois agora é o tempo oportuno, agora é día de salvación. Nunca damos motivo de escándalo, para que o noso ofrecemento non se poida censurar. Ó contrario, acreditémonos decote como servidores de Deus, tendo moita paciencia nas tribulacións, adversidades, angustias, golpes, prisións, tumultos, angueiras, noites en vela, días sen comer; actuando con limpeza, con siso, con paciencia, con bondade, con guía do Espírito Santo; con amor sincero, coa mensaxe da verdade e a forza de Deus; empuñando na dereita e na esquerda as armas da honradez, na honra e na afronta, con boa sona e con mala. Pasamos por falsarios, e mais dicímo-la verdade; pasamos por descoñecidos, e ben que nos coñece a xente; pasamos por moribundos, e mais

		ben vivos que estamos; pasamos por destinados ó castigo, e mais nunca nos executaron; pasamos por xente triste, e ben alegres que estamos; pasamos por pobres, e mais enriquecemos a todos; pasamos por xente que non ten nada, e mais témolo todo.
21-27	Gradual Salmo 90	El mandou os seus anxos para que te garden en tódolos teus camiños. Levante nas palmas das mans, para que non batan nas pedras os teus pes.
28-56	Tracto Salmo 90	O que habita ó abeiro do Altísimo, mora á sombra do Deus do ceo. II. Dirálle ó Señor: <i>Ti e-lo meu abeiro [e o meu refuxio, meu Deus. Esperarei nel. III Porque el libe]rarme do lazo dos cazadores e da palabra ferinte. IIII Farache sombra coas súas ás e baixo as súas plumas mantera-la esperanza. V A verdade del rodearate como unha armadura e non temera-los terrores da noite VI nin as frechas que voan polo día, nin os perigos que rondan pola noite, nin a ruína ou o demo que ataca no medio-día. VII Caerán á túa beira mil e dez mil á túa dereita pero a ti non te tocarán. VIII Porque El mandou os seus anxos para que te garden en tódolos teus camiños. VIII Levarante nas palmas das mans, para que non batan nas pedras os teus pes. X Camiñarás sobre áspides e serpes e calcarás un león e un dragón. XI Liberareino porque esperou en min e porque coñece o meu nome. XII Invocoume e eu escoitareino estarei con el nos apretos. XIII Defendereino e honrareino e amosareille a miña salvación.</i>
55-59	Evanxeo Mateo 4,1-11	Naquel tempo o espírito conduciu Cristo Xesús ó deserto para que o tentase o demo. E, despois de xexuar corenta días e corenta noites, acabou por ter fame. O tentador, achegándose a el, díxolle: <i>Se es fillo de Deus, di que estas pedras se volvan pan.</i> Pero el respondeu <i>Está escrito [O home non vive só de pan senón de toda palabra saída da boca de Deus...]</i>

4. Observacións lingüísticas

Datar un texto medieval latino mediante as interferencias que nel se observen da lingua vulgar falada, só é posible cando se trata de texto libre, preferentemente non literario, como atinadamente sinalou hai anos Juan Bastardas y Parera (1960:253). Pero este códice é copia dun texto litúrxico e, como é sabido, os textos bíblicos e litúrxicos, redactados nese latín peculiar que é o latín cristián pero escritos coa ortografía clásica, queda-

ron fosilizados por efecto da fixación litúrxica, case consumada no século VIII. Non estamos, polo tanto, ante o orixinal dun texto libre coma a *Peregrinatio* de Exeria (século IV), os *Commentaria in Apocalypsim* do Beato de Liébana (s. VIII), ou a *Passio Facundi et Primitivi* (X), ou boa parte do *Codex Calixtinus* (XII). E, se en toda copia un amanuense está obrigado copiar con fidelidade, tratándose de códices litúrxicos que xogan coa validez do acto e que poden dar lugar a graves disputas teolóxico-políticas, ten vedada toda intervención que vaia máis aló da caligrafía. O latín deste manuscrito, coherentemente, é o latín litúrxico do que non se aparta grande cousa.

Ora ben, se na Vulgata de san Xerome, de onde proceden boa parte destes textos, está escrito *haec, hora, hortamur, ostendam, patientia*, e no noso manuscrito aparece *hec, ora, ortamur, hostendam e pacientia*, é que hai unha intervención consciente ou inconsciente do amanuense por efecto da pronuncia da súa época. É sabido que a reforma carolinxa, que dirixiu Alcuino, pretendía que a escola mantivese a norma inmune ó paso dos séculos, aínda que, dende o punto de vista fonético era compracente cos cambios operados na fala eclesiástica, porque o desexo de mante-lo latín como lingua litúrxica tiña que ser compatible coas necesidades de comprensión segundo a constante doutrina bíblica, patrística e canónica³⁵. E é que, como sinala o propio Bastardas (1960:279), sendo nesta época o latín unha lingua estrictamente aprendida, toda palabra latina, por culta que fose, era susceptible de padecer deformacións baixo a presión ambiental do romance xa relativamente ben definido nesta época³⁶. Por iso na descrición do manuscrito debemos sinalar algunhas das súas peculiaridades gramaticais, ben entendido que todas elas se poden documentar nunha época anterior ó manuscrito e, mesmo, á fixación dos textos estrictamente bíblico-litúrxicos que contén.

4.1 Vocais e semivocais

Fóra do único caso do *e* caudato (*Ysayę profeteę*) en 1,54 e que transcribo por *ae*, o normal é a monoptongación do ditongo *ae* en *e*: *Egrotavit* por *aegrotavit* (1,3), *ezechie hec* por *Ezechiae haec* (1,10), *queso* por *quaeso* (1,7), *nostre* por *nostrae* (1,43); *iustitie* por *iustitiae* (1,45 e 2,16), *Celestis* por *Caelestis* (1,46), *Hec* por *Haec* (1,54), *querit* por *quaerit* (1,57), *que* por *quae* (1,57 e 58), *familie tue* (2,6), *celi* por *caeli* (2,30). Esta monoptongación ten raíces case milenarias: xa nas paredes de Pompei (cidade sepultada polo Vesubio no 79 d.C.) aparecen escritas palabras como *Emilio* por *Aemilio*, e *presta* por *praesta*. A grafía *e* foi usual dende o s. III nas sílabas átonas (*sancte* por *sanctae*) e dende o IV nas tónicas (*questor* por *quaestor*). E a forza do cambio operado na fala era tal que, aínda que os técnicos seguían porfiando no século XII por manter na grafía o ditongo *ae* que xa desaparecera do uso oral do latín, a monoptongación aparece nos propios escritos deles polo menos dende o o X³⁷. Polo tanto, aínda tratándose de textos fixados e sacralizados, a presión da fala impón nesta época a monoptongación mesmo gráfica; e, por coherencia, supoño que tamén a hai nas abreviaturas das mesmas e respectivas liñas:

presentibus por *praesentibus*, *quesumus* por *quaesumus* (1,43 e 51) e de *presta* por *praesta* (2,6).

As semivocais transcríbense aínda como *i* e *u*: *iustitiam* (1,57), *iudiciis* (1,58), *adiutor* (1,52), *ieiunasset* (2,57) e *Uade* (1,10), *uerbo ueritatis* (2,15), *uenantium* (2,34). Sen embargo nalgúns casos a maiúscula é V véxase *Vt* en 2,17 e 18, *Vade*1,31; *REGVM* 1,3.

Pola contra, utilízase o *y* grego por *i* latino en nomes de orixe hebrea: *hysahac* (1,29), *Ysaye* por *Isaiae* (1,54) e na forma verbal *ayt* por *ait*, (1,21; 1,23; 2,8). Repárese en que nos dous primeiros casos e mais no *ayt* de 1,23 o *y* grego leva un punto en alto: Parisius de Altedo constata no século XIII o hábito de usar este *y* con punto despois de aspiración³⁸ Este uso do *y* grego, infrecuente no latín e non etimolóxico, contrasta coa ausencia do *y* na palabra *paralyticus*, que, de admiti-lo uso desa letra na grafía do latín, debía ser *paralyticus* (1,21) porque así o esixe a etimoloxía.

4.2 Consoantes

Coido que hai que considerar hipercorrección a palabra *karitate* (2,15) que o amanuense debeu considerar helenismo e por esa razón grafíou como *k* o fonema velar inicial (no Calixtino *karissimi* frecuentemente). Notable tamén a sonorización de *metipsos* en *medipsos* que aparece sobrescrito en 2,11 e que non é descoñecida na Galicia medieval: xa aparece en dous documentos do XII, no Tumbo A (*nosmedipsos*) e nun documento de Oseira (*vos medipsos*)³⁹.

Non transcribe como era esperable *Prophetae*, senón *Profete* (1,54), aínda que a abreviatura de 1,4 coido que se debe desenvolver como *Propheta*

A consoante muda *h* é outra fonte de peculiaridades. Falta en *ora* por *hora* (1,32), *exibemus* por *exhibemus* (1,53), *exibeamus* por *exhibeamus* (2,11), *ortamur* por *hortamur* (2,7) pero encontrámola (velarizada ou palatalizada) na forma pronominal *michi* por *mihi* (1,50). Debemos lembrar que nas inscricións de Pompei (séc. I d.C) xa se detecta tamén este fenómeno de omiti-lo hache e de colocalo indebidamente. Petrus Helias (séc. XII) dicía que era un son parecido a unha *tos*⁴⁰ pero Parisius de Altedo (séc. XIII) recoñecía a existencia de erros⁴¹. No noso texto hai algunha hipercorrección coma *hostendam* por *ostendam* (2, 55-56), quizais porque o amanuense relacionou erroneamente *ostendere* (“amosar”) con *hostis* (“inimigo público”); tamén a hai en *Hysayas* (1,4), *Hysayam* (1,10) por *Isaias/Isaiam* (ou se cadra, mellor, *Esaias/Esaiam*), onde o *y* parece vir esixido, como vimos, pola norma de escribir así un *i* posterior ó sinal de aspiración.

Reparemos agora nas grafías *propicius* por *propitius* (1,2) e *pacientia* por *patientia* (2,12), nos que o o grupo *ti+* vocal se transforma en *ci* + vocal. Tamén este fenómeno é moi antigo na fala: nos comezos do século II o *i*, convertido en iode ante outra vocal, empeza a transforma-la consoante anterior (a partir do ano 140 aparecen nas inscricións palabras coma *Crescentisianus* por *Crescentianus*, *Vincentza* por *Vincentia*, *Laurenzio* por *Laurentio* e no 179 aparece *terciae* por *tertiae* e *mundicie* por *mundicie*) e hai outros

testemuños de que esa innovación a fins do século IV xa está consolidada. Vale aquí canto dixen do cambio de *ae> e*. A. Traina cita o testemuño de Abon de Fleury, que no século X (morreu no ano 1004) estaba considerado un sabio na materia (*magister famosissimus totius Franciae*), e que dicía que *ti+* vocal se pronunciaba *ci* e mesmo cunha certa sibilación, e de feito el ás veces xa escribe neses casos *ci* (*enunciatur* por *enuntiat*):

Ti semper enunciatur sono ci, si post illam in altera syllaba sequatur vocalis... Nunc autem cum quodam sibilo [c sonare videtur].. ut civis et coepi⁴².

Nese mesmo século outros xa abertamente prescribían a grafía *ci* en palabras coma *amicitia*, *avaricia*, *duricia*, *leticia* e similares⁴³. O feito de que *propicius* e *pacientia* sexan casos únicos neste manuscrito, no que en cambio hai palabras parellas nas que podía aparecer-lo mesmo fenómeno e non aparece: *scientia*, *protectione* (2,28), non fai máis que resaltar que, aínda que o amanuense copia un texto fixado e inmutable, a apertura da norma nesta época permite que ocasionalmente dubide e, polo tanto, esas dúbidas son cronoloxicamente significativas, porque o Humanismo volverá ó corsé gramatical clásico.

¿E en Galicia? Nos documentos latinos de Galicia *propicius* e *pacientia* documéntanse no XII e XIII: *propicium* (1103, 1107), *propicio* (1193) e *propicii* (1256); *pacientia* (1217) *pacienti* (1202, 1203, 1224, 1243, 1251, 1257, 1260, 1263), *pacientibus* (1265)⁴⁴.

En canto a grupos consonánticos, anotémo-la hipercorrección *sedictionibus* por *seditionibus* (2,13) e a ausencia de asimilación consonántica en *conmorabitur* (2,30) por *comorabitur*.

4.3 Morfosintaxe

Existe tamén unha irregularidade morfolóxica, ó confundir un perfecto cun futuro: *liberabit* por *liberauit* (2,34), pero coido que non se pode tratar dun caso de betacismo hispánico, senón dunha asimilación por parte do amanuense con tódolos verbos que nos versos anteriores e posteriores están en futuro.

Existe algunha irregularidade sintáctica: *Qui habitat in adiutorium altissimi* por *in adiutorio* (2,28)

4.4 Léxico

Por último existe unha peculiaridade léxica: *apropiabant* por *appropinquabant* (2,44)⁴⁵, o verbo clásico *appropinquare/adpropinquare* ten un equivalente no latín eclesiástico que é *appropriare* (BLAISE 1954:92)⁴⁶. Pode ben ser unha errata do amanuense, porque en 1,19 ten *apropinquant* pero este valor xa o encontramos nun documento de Sobrado de mediados do século XII⁴⁷: en calquera caso debemos anotar que nos dous casos simplifica as consoantes xeminadas, que, en xeral, este manuscrito conserva: *occidente* (1,29), *offendas* (2,48), *ieiunasset* (2,57); *temptaretur* (1,57).

4.5 Erratas

O texto presenta algúns síntomas de desalíño. Hai unha errata *dic* por *dico* (1,25). Falta texto en 1,42 e quedoulle atrás en 1,5 e 2,11 que neste caso salvou sobreescribíndoo.

4.6 Datación destes fenómenos gramaticais en documentos latinos de Galicia

Datos de GALADOC (Corpus Documentale Latinum Gallaeciae)

Forma ou variante morfolóxica	Data máis antiga	Data máis recente
<i>Karitate</i>	935	1123
<i>Medipsos</i>	880	1103
<i>Pacientia</i>	1217	1217
<i>Pacienti(bus)</i>	1202	1266
<i>Propicius</i>	(810) 1103	1256
<i>Exibeamus</i>	872	1232
<i>Hostendam</i>	911	1291
<i>Appropiare</i>	1156	1170

Consultamos *GALADOC* na hipótese de que este ms. fose redactado aquí. Sen embargo a consulta de *GALADOC* (que contén documentos e non códices) require certo tacto. Que *medipsos* non nos deixe vir máis acó do inicio do XII, mentres que *pacientia* nos trae ó XIII, débese a que nos documentos latinos de Galicia a primeira desas dúas palabras aparece dúas veces; e a segunda, unha única vez; e tan baixa frecuencia fai que a datación do fenómeno sexa máis casual ca fiable. Sabémolo porque, cando buscamos en palabras distintas os fenómenos gramaticais que caracterizan estas oito palabras, encontrámoslos antes e despois desas datas. E, se, en vez de documentos, consultamos códices, acontece o mesmo: o *Misal de Ourense*, datado na fin do XI e principios do XII, o *Misal de Compostela* (datado no segundo tercio do XII) e o Códice Calixtino de 1188 atestan estes fenómenos⁴⁸ nos séculos XI-XII. Ademais, para podermos pensar que estes catro códices foron escritos aquí, esas peculiaridades lingüísticas son necesarias pero non son suficientes, porque xa as encontramos dispersas en mss. litúrxicos do séc. X de Italia, Alemania e Francia⁴⁹, mesmo se hoxe en francés se escribe *patience* e non *pacience.

Resumindo, as peculiaridades lingüísticas deste ms. pódense documentar na fala case dende o inicio da nosa era; e nos textos litúrxicos, a pesar da súa férrea fixación, tamén afloran noutros lugares da Romanía. Polo tanto, non sendo exclusivas dun territorio ou dunha época, non dan certeza ningunha sobre tempo e lugar de redacción deste ms. Como moito, suxiren certa coherencia cronolóxica coas que presentan os mss. litúrxicos galegos dos séculos XI-XIII.

5. Observacións paleográficas

5.1 O noso manuscrito

Como dixen en 1,2 na redacción deste ms. utilizáronse tres tintas e duas ou tres plumas: a pluma do texto é de 0'5 milímetros; a da notación musical parece maior, e a do texto desa música, menor. É posible que houbera dous amanuenses, porque o copista do texto escribe inclinando a pluma 28º en relación á liña seca do punzón, mentres que o copista da música colle a pluma cunha inclinación de 69º. A letra da notación musical, como é habitual nos manuscritos litúrxicos medievais, é sensiblemente máis pequena e, neste misal, é posterior á notación musical.

As medidas das letras do texto, excluíndo as hastas verticais, son 4 mm de alto por 2,5 mm de ancho: se temos en conta que están feitas con pluma de 0'5 mm, explícase que lles quedase ás letras un xeneroso branco interior e que resultase esa escritura aireada, redonda, esvelta⁵⁰ e ben lexible. E, como as hastas verticais son curtas, produce ademais esa primeira impresión de seren todas maiúsculas (cando, ben mirado, as maiúsculas só as utiliza nas iniciais ou despois de punto, pero non nos nomes propios de persoa).

As iniciais en letra rubia oscilan entre 28 mm. e 64 mm de alto e, como dixen, o copista nunca repite a feitura dunha mesma inicial na mesma páxina; sorprende nelas o adorno uncial. O códice, na súa austeridade, lembra os daquela época de carestía que foi o século X, nos que era frecuente a presenza de palabras ou letras sobreescritas (ver 1,5; 1,6; 1,8; 1,10; 2,11; 2,20), o uso de *e* por *ae* o *g* coa parte inferior cerrada. A letra, para min, é carolina e, como é lóxico, mestúranse trazos que disque apareceron no século XI⁵¹, con outros do XII⁵² e tamén os ten que anuncian o gótico⁵³. Faltan, sen embargo numerosos elementos que nos permitan caracterizar esta letra como gótica, por moito que a gótica inicial hispana sexa menos grosa e angulosa cá francesa; para empezar, falta o ancho⁵⁴ e mailo corte biselado da pluma e a parcial superposición das partes verticais de letras contiguas que se ve en escritos do século XIII. É sabido que a gótica primitiva é unha tendencia que xa se vén anunciando dende 1070, pero no XIII irrompe xa baixo a forma coñecida como *textura* que cos seus cinco tipos estará en uso entre os séculos XIII-XV, compartindo o XIV coa rotunda e maila cursiva e o XV coa rotunda e maila bastarda. Endebén, os cambios non se producen repentina e coordinadamente en todos os lugares: aínda despois da aclimatación da letra carolina polos cluniacenses de Sahagún, eles mesmos redactan en 1120 un cartulario en visigótica e en Toledo aínda se fixo algunha copia nesa letra no XIV (DÍAZ: 240). Pero non é inverosímil supor que a fin do XII é o *terminus post quem* caligráfico deste manuscrito.

5.2 Outras peculiaridades

A puntuación non responde, coma hoxe, á análise lóxica e gramatical senón a elementos rítmicos, como era habitual nos séculos XI-XII (BATTELLI 1999:197): ademais do

trazo en corte de palabra, que xa vimos, hai un punto, punto case a media altura, punto e coma invertido (1,57) e dous puntos. A tinta usada no texto entre acastañada e rosácea disque é típica da época carolina (BATTELLI 1999:49-50).

5.3. ¿Cando e onde se escribiu?

A observación paleográfica amosa datos do XI e do XII pero a aparición esporádica de algúns elementos da letra gótica faime pensar que se debeu escribir a mediados do século XII, porque a comparación coa letra máis goticizante do Calixtino (de 1188) parece indicar que o códice coruñés é anterior. Esta hipótese cronolóxica podería defenderse tanto que este texto fose escrito en Galicia, como, a fortiori, se fose traído polo Camiño de Santiago, como fixeron os cluniacenses con numerosos manuscritos litúrxicos.

En canto ó lugar de redacción, nada substantivo sei. A tonalidade grisácea de parte do pergamiño, se non for obra da descomposición da tinta dos documentos en papel, fai pensar nunha posible procedencia francesa⁵⁵. Os catálogos de Duro Peña, Janini e Fernández de la Cuesta non sempre dan as medidas exteriores e de caixa dos códices que citan, co que non podemos afirmar nin negar que haxa outro ms. que teña as medidas deste códice. Vemos trazos que evocan a forma borgoñona das letras, a forma do *x* co trazo levóxiro prolongado, a pequena prolongación inferior da hasta do *r*, que poderían cadrar coa tonalidade grisalla do pergamiño. Pero eses puntos que rodean o *H* inicial de 1,54 parecen evoca-la moda irlandesa de rodea-las iniciais con liñas de puntos rubios (BISCHOFF 1993:98; BATTELLI 1993:167), aínda que aquí son negros, e a prolongación do *r*, que tamén se dá nas illas británicas (BATELLI 1993:155,167,170)⁵⁶, podémola ver en códices hispanos. E, finalmente, a forma curva que predomina na parte inferior das letras podería ser un eco da anterior letra visigótica e, polo tanto, falar dun amanuense hispano.

6. Observacións sobre a notación musical

6.1 Nos inicios da notación musical

É sabido que xa na antigüidade clásica houbo intentos de reproducir graficamente a música dos cantos. Saulnier cita o traballo de Chailley (1979) e entre nós Manuel Rabanal Álvarez tamén intentou recupera-la música da lírica grega e de feito cantouna cos seus alumnos.

Pero é tamén sabido que aínda no século VI Isidoro de Sevilla dicía que a memoria era a única maneira de transmisión dos cantos porque a música era intranscribible. A cousa empezou poñendo signos encol de textos da poesía clásica (SAULNIER 1995:113) e son as notacións chamada *páleo-francas* (HOURLIER:10-14).

Se os primeiros manuscritos coñecidos de música litúrxica son do século VIII-IX e son abundantes os da escrita visigótico- mozárabe, o corpus auténtico do gregoriano

pechouse no século VIII, e posteriormente só houbo imitacións, amplificacións, canto post-gregoriano ou neo-gregoriano (SAULNIER 1995:98,111).

Eses primeiros manuscritos que fixan os cantos só teñen a letra⁵⁷. Era lóxico, porque durante varios séculos o canto gregoriano transmitiuse por tradición oral, os cantos aprendíanse de oído e cantábase de memoria. E así, no X aparece o primeiro libro de canto, o *Cantatorium* de Sankt Gallen (Suíza) (HOURLIER 1996:15), un sistema que, dando por suposto o coñecemento da melodía, indica o ritmo e mailos matices da expresión e non se preocupa tanto de marca-los intervalos (SAULNIER 1995:7): faíno con signos (*neumas*) que indican o encadeamento dunhas notas con outras: son as chamadas notacións *de neumas puros* (SAULNIER 1995,117). Para que se entenda isto debemos lembrar que no canto gregoriano existe o *melisma* ou *jubilus* que é unha elaboración musical máis ou menos longa dunha sílaba, que ten moito parecido con certas elaboracións silábicas que aínda hoxe lles podemos oír ós cantaores flamencos, e que nos dous casos son produto dunha refinada técnica e da creatividade persoal do cantor (véxase o de *offendas* en 2,26; *mille* en 2,42). Establecer convencións que permitisen recorda-los matices rítmicos e expresivos vinculados ó canto dun texto representou, polo tanto, un notable avance.

Pero aquelas notas expresivas e rítmicas non lle permitían reproducir a melodía a quen non a coñecía previamente. Por iso os musicólogos medievais seguiron teimando en buscar un sistema que o permitise⁵⁸. No que hoxe son Italia e Francia foron aparecendo notacións que marcaban os intervalos con referencia primeiro á liña seca feita polo punzón (*in sicco*) e despois a outras liñas trazadas xa con tinta: son as notacións *dias-temáticas* do leste de Francia (a notación lorena ou mesina) do centro, dende a Normandía a Lyon (a notación francesa), do noroeste (a notación bretona), do sudoeste e parte do surlleste (a notación aquitana). Con estes primeiros intentos de notación musical, foise establecendo o hábito de escribi-lo texto de dúas en dúas liñas, deixando no medio unha en branco para situar nelas os neumas musicais. E, como os amanuenses, antes de escribiren, trazaban co punzón nos pergamiños unhas liñas horizontais e verticais para que o amanuense dispuxese proporcionadamente os carreiros, gardase as marxes e así facilita-la caligrafía, a tal liña horizontal do punzón (tamén chamada *de punta seca* e visible nalgunha das fotos de Martiño Ferro) foise convertendo nunha referencia musical, pola que as notas máis agudas estaban por riba dela e as graves por baixo. Este principio de pauta era suficiente cando o amanuense se esmeraba en situar a altura correlativa das notas, como acontece na notación aquitana, e cando a melodía non tiña moita amplitude. E, cando o ámbito da melodía mantiña fortes diferencias entre os agudos e os graves, empezouse a engadir outra liña.

E aí é onde aparece a obra sistematizadora e xenial de Guido d'Arezzo (995-1050?). A escala musical e o pentagrama van tradicionalmente unidos ó nome deste frade que estableceu a octava en sete sons fundamentais, definiu onde estaban situados os semito-

nos nas diferentes escalas, distinguiu catro modos, fixou no tetragrama a exacta posición correlativa das notas agudas e graves, e tamén fixou a tesitura coas clave de ut (do) e de fa. Para máis, deulle nome ás notas, ó descubrir que o o himno de san Xoán Bautista

Ut queant laxis, resonare fibris, mira gestorum, famuli tuorum, solve polluti, labii reatum, Sancte Ioannes

empezaba cada verso nunha nota cada vez máis alta da escala diatónica (coa excepción do derradeiro) e decidiu darlle a cada nota o nome que nese himno tiña a correspondente sílaba⁵⁹.

Aínda que Guido d'Arezzo non traballou sobre a nada, é innegable o mérito dos seus estudos teóricos porque lle permitiron crear un sistema que facía moito máis doada a lectura da música escrita e porque conseguiu que o papa Xoán XIX (1024-1033) se interesase por el, co que a difusión internacional foi moito máis rápida (SAULNIER 1995:113-120).

O resultado final é a convención universal da escritura musical, invento marabilloso que, coma o alfabeto, é simple, doado de aprender e eficaz e, por iso esta notación musical, como fixera o alfabeto coa literatura, permitiu fixa-las creacións musicais humanas e provocou un espectacular desenvolvemento da música.

Non debemos pensar, sen embargo, que todo foi instantaneamente positivo neste paso, consumado no século XI, da escrita *neumática* á *diastemática*. Porque, ben mirado, este cambio tivo inicialmente un efecto negativo: como dicían os druídas celtas, a escritura atrofía a memoria e, ó non cantar de memoria senón pola partitura, o canto perdeu expresividade; o que se gañou en precisión melódica perdeuse inicialmente en riqueza rítmica e expresiva; o expresivo canto gregoriano converteuse nun canto inexpressivo e acabou recibindo o nome de *cantus planus*. É dicir, a notación musical fixou pero, temporalmente, degradou a música litúrxica. E houbo que esperar ós traballos paleográficos e semiolóxicos dos frades de Solesmes⁶⁰, iniciados no século XIX, para que a notación gregoriana acadase a perfección melódica e expresiva que ten hoxe.

6.2 Neumas que usa o noso manuscrito

Para esta época non hai un cadro estándar de neumas, porque cambiaban no tempo e no espacio. O noso ms. xa usa case unha ducia e, tras esa aparencia inicial de que todos son puntos, a notación é xa abondo elaborada: hai, polo menos, *punctum quadratum*, *punctum inclinatum*, *oriscus*, *quilisma*, *podatus*, *clivis*, *porrectus*, *torculus*, *podatus liquescens*. Algunhas notas teñen unha forma peculiar: no *pes/podatus* o trazo vertical non une e está máis próximo da nota superior, máis pequena (*cogitatum*); o *torculus* semella a dúas cereixas case unidas; o *clivis* ten o trazo vertical do lado dereito e angulosa a nota superior; o *quilisma* ten unha forma que evoca unha corchea co trazo final pola esquerda; o *porrectus* (en *pedem tuum*) parece un ene maiúsculo. Hai mesmo un *clivis liquescens* que se fai cun trazo vertical pequeno e un bastón que o cobre sen tocalo (*cogitatum*). As notas des-

centes adoitan ser feitas co punctum inclinatum ou oriscus e a inferior un punctum quadratum

6.3 ¿Notación aquitana do noso manuscrito?

As características principais da notación musical do noso manuscrito son

- marca ben os intervalos, estibando puntos a alturas correlativas ben definidas: é unha notación diastemática;
- o minúsculo tamaño dos neumas produce a impresión de que todos son puntos illados, e por iso se denomina tamén *notación de puntos*; sen embargo, cando un se familiariza con esas dimensións descobre diferentes neumas;
- a melodía ascende en diagonal e descende en vertical;
  - non ten aspecto de se-la notación cadrada e de maior tamaño do século XII, que permitía a lectura simultánea de varios cantores;
  - ten guía (tamén chamada *custos*) no cabo da liña, ese trazo que anuncia en qué posición está a primeira nota da liña seguinte, e que empezou a utilizarse na segunda metade do século X na Aquitania e máis na Italia meridional⁶¹;
- primeiro escribiron a letra e despois a notación musical e a iso se debe que, ás veces, a música non acae verticalmente co texto que ten debaixo: así o melisma longo de *mille* (de *Cadent a latere tuo mille*) deixa moi desprazada a melodía de *et decem* (2,42). Esta falta de esmero, dälle un aire primitivo á notación e dálle precedencia sobre a caligrafía do texto para data-lo códice;
- non hai aínda pauta: só a liña de punta seca;
- non hai clave;
- non parece haber si bemol.

A melodía corresponde bastante ben coa lectura que hoxe ofrecen os libros de gregoriano, aínda que haxa algunhas diferencias tanto na maneira de notar, coma na propia melodía. Vexamos algunhas nas ilustracións da páxina seguinte.

Dos 43 tipos de notación que para a música gregoriana primitiva estudia Hourlier parece claro que o noso manuscrito semella algo á notación bretona, pero máis á aquitana, que, como el di (HOURLIER:25), é típica do Sudoeste e da parte meridional do sudeste das antigas Galias. O subtipo máis próximo non sería a aquitana primitiva do *Troparium-Prosarium* de Saint-Martial de Limoges (inicios do século X) porque este ms. carece desa abundancia de neumas curvos; nin tampouco sería a notación aquitana sobre liñas, do *Graduale de La Grande-Chartreuse* (de principios do século XIII), porque este ms. carece desas liñas de varias cores e porque os neumas non son aínda tan cadrados coma naquel. A nosa notación cadra ben na súa técnica e tamaño coa do manuscrito de Toulouse⁶² datado a comezos do século XI, que coma o noso parece, a primeira

Comparación duns fragmentos do códice A Coruña RAG lat1 coa versión estándar actual

tí-bi au-tem non app-ro-pín-quá-bít. V. Quóni-am Ange-lis su-is mandá-vit

de-us ut cus-tó-di-at te in óm-ni-bus ví-s-er-i-bus

V. In mí-ri-bus par-ti-bus

vista, unha inacabable restra de puntos. Sen embargo, a notación do noso ms. non corresponde con exactitude a ningunha delas, polo número e feita dos neumas⁶³ e tamén presenta diferencias na melodía, polo que queda aberto un campo de traballo ós expertos en paleografía musical.

6.4 Datación musical

A primeira vista, o máis chamativo sería a ausencia de pauta, porque os 16 misais da catedral de Santiago, mesmo os do século XII, teñen todos xa a notación sobre unha liña rubia, e en 1188 o códice Calixtino xa ten tetragrama. Pero, en lei dereita, a ausencia de pauta danos un período moi amplo, entre 1050 (data da difusión) e todo o século XIII, porque esta non se estableceu de maneira simultánea en todas partes: o repertorio musical romano xa se escribiu dende o principio sobre pauta; parte de Francia e Italia adoptaron a pauta na segunda metade do século XI. Pero aparecen exemplos de notación aquitana *in campo aperto* aínda durante o XIII e sobre unha liña aínda no XV (FERNÁNDEZ 1980:11); en Cataluña chegou a haber mesmo pentagrama con liña seca de punzón⁶⁴; en Portugal non se usou antes do XIV (DAVID 1947:556). Os xermanos seguiron coa escritura neumática ata a fin da Idade Media, e o repertorio visigótico non chegou a coñecer-la pauta (SAULNIER 1995:120-121).

Se a ausencia de pauta nos sitúa entre 1050 e 1300, quizais non nos permitan entrar no século XIII a existencia desa liña de punzón como principio de pauta, a desconexión letra-música, consecuencia de escribir antes a letra, e mailo feito de que en boa parte dos documentos do XII a notación, en xeral, era xa máis cadrada e de maior tamaño cá do noso ms. Este cambio puido deberse a que, ó cantar polo libro (e non de memoria), varias persoas tiñan que ver simultaneamente os neumas, co que necesariamente houbo que ir agrandándoos (é sabido que no XV xa era habitual que tódolos cantores cantasen seguindo os neumas dun único códice grande situado no facistol). Tamaño e feita dos neumas falan ou dun misal de uso unipersoal (mestre de coro) ou dun misal arcaico, probablemente do século do XII, contemporáneo do Pórtico da Gloria.

En calquera caso, no século XVI a notación musical estaba xa perfeccionada e estandarizada e a deste códice resultaba tan imperfecta e de tan difícil lectura en 1500, que se comprende que quedase fóra de uso e que o Convento de san Domingos da Coruña reutilizase os seus pergamiños para outros usos⁶⁵. Felizmente quedou unha mostra que nos permite botar unha ollada ós principios musicais de Galicia.

E debemos salientar que o *Offertorium* da *Feria V post cineres* (1,38-42) contén coa súa música dous versículos máis cós que figuran e figuraban nos actuais libros litúrxicos.

7. Significado cultural, eclesiástico e político dos manuscritos litúrxicos romanos en letra carolina

Nos primeiros séculos a liturxia cristiá era sinxela, espontánea e improvisada, por ser

xuntanza clandestina. Trala transformación constantiniana da igrexa de Roma no século IV nótase un crecente interese por uniformala e dotala do fasto que tiñan os cultos pagáns. As posteriores crises ideolóxicas axudaran a carga-la liturxia de ritos e frases que marcaban a diferenza entre o dogma e as herexías⁶⁶. Pero a creba do Imperio Romano e a separación de Oriente e Occidente osixenou de novo a liberdade litúrxica. En Oriente destacaron o rito antioqueno, alexandrino, caldaico, bizantino e armenio. En Occidente o romano, o africano, o ambrosiano (Milano), o céltico, o galicano, o mozárabe. Na Gallaecia houbo tamén as súas peculiaridades, que Roma trata de eliminar na carta que lle manda o papa a Profuturus, bispo de Braga, o 29.6.538, e que despois refrendan varios concilios de Braga, coma tal, o do 563 (DAVID:83-118)⁶⁷. Quere isto dicir que Roma xa fixo no século VI un intento de impoñe-lo rito romano na Gallaecia, que, por unhas cousas e outras, non deu consolidado.

Sen embargo, no século IX coinciden os intereses de Carlomagno e do bispo de Roma e isto foi transcendental para a cultura europea: Carlomagno buscaba un poder relixioso que convalidase as súas victorias militares e que lle dese cohesión ó seu imperio, mentres o papa precisaba a alianza dun poder militar que o protexese das ambicións lombardas e un poder civil que amparase a súa pretensión de uniformalos ritos litúrxicos, impoñendo o rito romano e suprimindo os cultos locais.

No século XI o proceso acelérase. Chocan algunhas personalidades moi fortes entre as que estaban o papa de Roma, os reis e nobres cristiáns de Francia e da península ibérica e diversas entidades monásticas, maiormente Cluny.

7. 1 Artífices do cambio

O papa **Alexandre II** (1061-1073) nun documento de 1071 mestura o rito hispano coa simonía e heterodoxia de parte do clero⁶⁹. O posterior e controvertido papa **Gregorio VII** (1073-1085), o papa das investiduras, que tan forte pugna tivo con Enrique IV e as súas Dietas de Worms que chegaron a crearlle un antipapa (Clemente III), e que tanto loitou contra a simonía e a incontinencia do clero, tiña a teima de unifica-lo culto litúrxico no rito romano como símbolo e instrumento da unidade da Igrexa, que el concebía como organismo centralizado baixo a autoridade da sede romana. Cantores de Roma, instalados na corte carolinxia, axeitaban o canto e mailo rito galicano ó rito de Roma. Todo isto complétao suxerindo a reconquista que os nobres franceses debían facer do territorio que ocuparan os musulmáns, e pretendendo que toda a península ibérica era territorio que pertencía mesmo civilmente e fiscalmente á cátedra de Roma: así llo manifestou en carta de 28.6.1077 ós reis, condes e a tódolos príncipes de Hispania⁷⁰. A Afonso VI atacouno pola irregularidade canónica dun dos seus matrimonios. Pierre David cita un documento papal no que se invalidan supostas autorizacións papais do rito hispano e no que se ordena a introducción do rito romano en toda España e en Galicia.⁶⁸

A **Orde de Cluny** créase no 909 baixo os auspicios do duque Guillerme de Aquita-

nia para reformar primeiro a orde beneditina e despois eleva-lo nivel ético e cultural do clero. Pouco e pouco alenta o espírito de reconquista do territorio ocupado polos árabes (que chegaran ata Poitiers) e coa colaboración do papa dálle a esta guerra características de cruzada (*Cruzada borgoñona*)⁷¹. Neste clima inicia un proceso de expansión monástica⁷², penetra na Península Ibérica en tempos de Sancho o Maior e de Afonso VI, acaparando boa parte dos cargos importantes da xerarquía eclesiástica, cousa que lle permite instaurar-la moda cultural galicana, ben visible no século XII, que, entre moitas outras cousas, implica a substitución dos ritos locais polo rito romano e a da letra visigótica pola carolina.

A chamada **Cruzada borgoñona** era unha operación que, máis aló da estricte reconquista militar, non ocultaba certa pretensión de converter-lo Cátedra de Pedro en soberana civil da península ibérica⁷³ pero, no esencial, fracasou e contentouse con chegar ó Ebro⁷⁴. Endebén, trouxo como consecuencia que moitos franceses se instalaren nas cortes hispanas e é ben coñecida pola súa transcendencia a presenza dos príncipes Enrique e Raimundo de Borgoña que acabaron casando con senllas infantas, Tareixa e Urraca: os dous fixeron expedicións militares a nome do rei Afonso VI polo sur de Galicia, Portugal e Extremadura e instauraron aquí o seu estilo de actuación.

Alfonso VI (1066 -1109), o que en 1072 destronou a García, rei de Galicia, o que predeu o bispo de Santiago Diego Peláez durante 15 anos (DAVID:432-433), o que tivo que xurar ante o Cid en Burgos que non participara no asasinato de Sancho II de Castela, para poder xunta-las coroas de León e Castela e proclamarse así *imperator totius Hispaniae*, cedeu, en cambio, ante o poder eclesiástico ó implantar no seu reino o rito romano, aínda que asinou como *imperator Dei gratia*, co que tacitamente rexeitaba tódalas outras pretensións papais. En tempos, o seu irmán Sancho tivérao preso no convento de Sahagún e alí medroulle a devoción a este mosteiro e ós cluniacenses: casou varias veces con mulleres da nobreza aquitana ou borgoñona⁷⁵, favoreceu a penetración cluniacense, recreou o mosteiro de Sahagún que el quería converter nun Cluny hispano. O pobo, sen embargo, estaba descontento pola imposición do *rito dos francos* (como despectivamente denominaba o rito romano), porque vía que era unha intromisión foránea e no fondo unha manobra dos cluniacenses e nobres borgoñóns para se incrustaren nos puntos claves do poder e fortaleceren o poder do papa. Deste descontento é testemuña unha carta do propio rei a Hugo de Cluny⁷⁶. Querendo suaviza-lo trauma, o rei decidiu organizar en Burgos un duelo xudicial o 9.4.1077, domingo de Ramos, entre un defensor do rito hispano e outro do romano: este quedou derrotado por trampa⁷⁷. Fracasado este intento de convence-lo pobo, mandou facer unha ordalía: botaron un misal hispano e outro romano no lume pero o hispano saltou fóra do lume, segundo a Crónica de Nájera. Ante este segundo fracaso, o rei pronunciou o sonado verso leonino *Ad libitum regum flectuntur cornua legum* (“Os cornos das leis dobran a gusto dos reis”). O cambio ratificouse solemnemente no concilio de Burgos en 1080 e nun privilexio de inmunida-

de que o rei concedeu á abadía de Sahagún o 8.5.1080⁷⁸ como certifica a *Historia Compostellana*⁷⁹, pero non sen problemas⁸⁰ e a chamada *Historia Silense* testemuña que a colonización franca e a versión oficial que eles estaban impoñendo suscitaban moita antipatía nalgúns sectores hispanos⁸¹.

A **corte real**, á parte do xa dito, tivo un papel decisivo no cambio cultural desta época e nela Galicia tivo certo protagonismo: nace a catedral de Santiago, aparece o Pórtico da Gloria, o arcebispo Xelmírez crea unha armada e converte Compostela nun centro de decisión. O paso da letra visigótica á letra carolina prodúcese durante o reinado de Alfonso VI (1066-1109), Dona Urraca (1109-1126) e de Afonso VII o Emperador (1126-1157) (MARÍN:1995,262). Varios membros desa familia real, entre eles, Raimundo de Borgoña, irmán do papa Calixto, están enterrados na catedral de Compostela, na que en 1188 se escribe o *Códice Calixtino*, bo exemplo da influencia borgoñona.

O **Camiño de Santiago**, que foi por momentos verdadeira fronteira político-relixiosa, supón nesta época unha riada de xente que vén de tódolos puntos de Europa, maiormente da actual Francia. Este Camiño produce unha intensificación de intercambios económicos e culturais co gallo da peregrinación, que é ben visible na construción de igrexas, pontes, hospitais e mesmo bairros de francos. Neste camiño houbo tamén comercio de manuscritos.

7.2. Resultado da confrontación de forzas

Esta confrontación resolveuse, en boa parte, por vía diplomática cando todos encontraron unha fórmula que satisfizo parte dos seus intereses políticos, militares, baixo unha bandeira relixiosa e cultural, con certo transfondo económico. O máis visible foi a pequena cruzada antimusulmana, a penetración de nobres borgoñóns na monarquía do norte da península e, sobre todo, o reforzamento da autoridade papal⁸² que ten, como corolario, a abolición do rito litúrxico hispánico: o 22.3.1071 en Aragón por obra do rei Sancho Ramírez, e en 1078 en Castela (GARRIDO 284). A previa confluencia do rito galicano co romano, que xa provocara a necesidade de novos libros litúrxicos, estimulou a actividade editorial carolinia e difundirá a letra carolina. É a época dos misais plenarios⁸³ que, desprazan da circulación boa parte dos libros anteriores⁸⁴ e con eles, entre nós, a letra visigótica.

Pierre David trata de exculpar deste último feito a orde de Cluny. Pero, se é innegable que Cluny foi o brazo dereito do papa na abolición do rito hispano⁸⁵, tamén o é que a repentina obsolescencia dos libros litúrxicos hispanos provocou a imperiosa necesidade de libros litúrxicos romanos, que os propios cluniacenses traían de Francia escritos en letra carolina: logo Cluny é o factor *sine quo non* da eliminación da letra visigótica⁸⁶, por moito que en centros cluniacenses aínda se escribisen posteriormente algunhas cousas nesa letra⁸⁷. Nin podemos excluír que detrás deste mercado de manuscritos france-

ses (que deixaban momentaneamente fóra de xogo os escribas visigóticos⁸⁸) estivesen tamén os intereses industriais dos scriptoria cluniacenses. Que houbera un concilio en León en 1090 para prohibir formalmente o uso da letra visigótica e obrigar a utilizala carolina, pode ser innecesario, aínda que a min paréceme arriscado devaluarlo testemuño de Lucas de Tui⁸⁹, que o afirma estando tan próximo ós feitos.

Con este respaldo pluri-institucional, a letra carolina unificou a escritura de Europa occidental, ata o punto de que, como se ten dito, se esta unificación non se producise, hoxe en Europa teríamos unha diversidade de letras nacionais comparable á que temos de linguas nacionais. Trala paréntese das posteriores letras góticas, a carolina resultou privilexiada pola restauración que levaron a cabo os humanistas: eles e maila imprenta fixeron que esta letra sexa practicamente a mesma letra que hoxe usamos todos.

Rito romano, letra carolina e notación musical aquitana entran xuntos a desprazar rito hispano e letra e notación visigótica nun proceso no que foi imprescindible a complicidade do papa, os nobres e frades borgoñóns e mailos reis hispanos. Sen estes últimos non triunfaría, o que lle dá ó feito un evidente carácter político, pero moi probablemente eles foron arrastrados por unha correlación de forzas conxunturalmente adversa. O manuscrito que hoxe ve a luz é espello e seguramente foi instrumento desa política unificadora.

8. Conclusión

8.1 A data do noso manuscrito (XI-XII)

Non tendo o noso manuscrito explícita indicación do lugar e data da elaboración, o *terminus post quem* e o *ante quem* da súa datación márcano o conxunto de características máis antigas e máis modernas que presente. Pero é hipótese aventurada, porque as características lingüísticas deste bifolio, separado do resto, non din grande cousa, mentres que as paleográficas e musicais teñen un valor relativo. Escrito na Borgoña⁹⁰ tería unha data anterior á que tería escrito en Galicia, porque alí a evolución da letra e da notación musical foi anterior: en 1050 alí xa se utilizaba o tetragrama, mentres que aquí encontramos notación sen pauta aínda no século XIII⁹¹. En canto á letra utilizada a diferenza é a mesma: cando alí xa se utilizaba a gótica, aquí estabamos coa carolina e aínda se escribiu, como vimos, algún manuscrito na antiga letra visigótica no século XIV en Toledo. Mesmo copiado en Galicia, sería distinto, dende un punto de vista cronolóxico, que o copiase un amanuense galego ou un amanuense francés, como acontece con algúns outros manuscritos que conservamos. As modas xeradas en Francia tardan en chegar a Galicia, aínda que menos do que a outras partes da península, pola forza do Camiño de Santiago.

Pero supoñamos que se escribiu en Galicia. Se a letra lle acaería á fin do XII e a notación musical, que é posterior (aínda que fose cuestión de horas), non nos permite ache-

garnos a esa época, podíamos estar ante un manuscrito importado e, polo tanto, anterior. Coherente con isto é o feito significativo de estarmos ante un misal de rito romano puro, e xa non ante un misal de rito hispano. E para isto temos data certa: a carta de Afonso VI a Hugo de Cluny de 1077 (na que recoñece que por orde del estableceu no seu reino ese rito romano) e a ratificación solemne en Sahagún o 8.5.1080. No suposto dunha redacción hispana, 1077 é un *terminus post quem*, aínda que é seguro que, para chegar a tan polémica e solemne decisión real, moito antes tiñan que circular por esta terra códices litúrxicos romanos en letra carolina; e este podía ser un deles. E o 1188, máis ou menos, pode se-lo *terminus ante quem*, polo importante contraste deste códice co Calixtino tanto en letra coma, sobre todo, en música. Digo máis ou menos, porque non podemos excluí-la evidencia de que hai zonas rurais ás que as innovacións tardan máis en chegar e de que sempre hai amantes do antigo que fan cousas *pola vella*. 1077-1188 é un período coherente coas características lingüísticas, paleográficas e musicais deste códice. Queden, logo, esas datas polo de agora, e *salva melioris sententia*, para a copia deste manuscrito.

No suposto dunha redacción foránea, o ms. podía ser algo anterior. Lembremos que a importación de manuscritos primeiro litúrxicos e despois bíblicos, apoiada no poder centralizador de Roma e no interese polas correntes ascéticas de Cluny, funcionou dende o século X (DÍAZ 1969:240) pero que a gran importación (algúns estudiosos usan a palabra *invasión*) debeu de producirse nos séculos XI-XII tralo apoio real. O resto das ordes monásticas e mendicantes tamén foron moi activas na introducción do rito romano (GARRIDO 1961:291).

8.2 Función litúrxica e significación política deste códice

Pero, se a datación do códice é importante, para a miña idea moito máis importante é a función explicitamente litúrxica e implicitamente política para a que se escribiu. Cabe a posibilidade de que sexa o primeiro misal que tivo o convento coruñés de San Domingos, fundado a fins do século XIII. Pero hai outro aspecto que quero tocar. Cando os liturxistas analizan a supresión dos ritos nacionais, din que o rito romano é superior ós outros en sobriedade e equilibrio, e que aqueles, en xeral, eran máis ampulosos (GARRIDO 1961:283-284). Ora ben, eu non sei se estaría ben visto que dixesen outra cousa e que salientasen os valores dos ritos vencidos por Roma, polo que esas xustificacións poden ser forzosas. Aínda que sinto certa emoción estética ante unha liturxia e uns cantos que dende o inicio do medioevo chegaron a nós inalterados, e iso permíteme sentir a comunidade de fe cos millóns de seres humanos que me precederon sobre o chan de Europa, creo que esta unidade de fe é compatible cunha expresión multiforme. Tal é, se ben se mira, a doutrina cristiá que arrinca do *Ide e predicade a tódalas nacións*⁹², do milagre da Pentecoste e da mellor doutrina patrística e canónica. Se a eliminación do rito hispánico é comprensible na mentalidade eclesiástica da época, hoxe a distancia permí-

tenos ver que foi unha peripecia de política internacional na que chocou con forza desigual a ambición de poder dos diferentes actores. Recoñezo que a situación manifestamente mellorable do clero⁹³ explica a colonización cluniacense; e, para entende-la intervención papal, se cadra houbo algunha peculiaridade doctrinal (sempre indicativa e inseparable da fe). Pero, aínda que for precisa algunha corrección nos textos litúrxicos hispanos, non se xustifica a súa total eliminación, porque nada teoloxicamente importante aporta a substitución dun rito por outro, se confrontámo-la nosa liturxia coas decisivas palabras do Nazareno que nunca creu grande cousa en templos e ritos e si, en cambio, na oración que el facía e aconsellaba facer de maneira sincera, íntima e oculta⁹⁴. Precisamente a perícopa de Isaías que inicia o noso folio 1 v° é moi contundente e nela está calcado o pensamento de Xesús. O rito hispano era un rito máis coa súa tradición plurisecular⁹⁵ e a súa substitución polo romano era innecesaria (como sería a recíproca) e significa ata certo punto unha catástrofe cultural: vén sendo como reducir a un único instrumento o número dos que no Pórtico da Gloria tocan os louvores de Deus. A uniformación é incoherente cun Deus que creou en nós a variedade e que El mesmo é trino. A imposición do rito romano en Hispania, máis que un axuste teolóxico, foi un acto político, que en Francia levou a cabo Carlomagno, en Aragón Sancho, e en Castela Afonso VI. A este rei, de tan discutible conducta ética, quixo vencelo o papa no terreo estritamente político-militar e, cando non puido, aliouse con el e este cedeulle a cuestión do rito, probablemente o que menos lle importaba do seu poder. O carácter político da supresión vese tamén no feito de que daquela non llelo prohibiron ás comunidades cristiás que vivían en territorio político musulmán (e de aí o nome de *rito mozárabe*), nin ás dioceses de Braga e Coimbra (DAVID:426) e que aínda hoxe está en uso nunha capela da catedral de Toledo.

8.3. Valor e posibilidades

Estamos ante catro páxinas dun *Missale plerarium* verosimilmente do século XII, que en 1,38-42 presenta máis música e texto cá que ofrecen os actuais libros e cantorais litúrxicos. Ben se entende que, estando catalogados en España, polo menos, outros 103 fragmentos de misais medievais (FERNÁNDEZ 1980:312) e en Portugal uns 60 (DAVID 1947:556)⁹⁶, a importancia deste ms. é relativa (importante para nós) e radica, de momento, no feito de ser un dos máis antigos de Galicia. Duro Peña (1961) deu noticia dos da catedral de Ourense e José Janini (1961:145-154) estudiou os dous máis antigos de Galicia: un da catedral de Ourense (séc. XI) e outro da de Santiago (séc. XII)⁹⁷. Posteriormente Fernández (1980) ampliou algo as referencias. Sen embargo, só na catedral de Santiago, o labor dos cóengos arquiteiros Pérez Millán e Xosé Mª Díaz permitiu, como dixeran, reunir máis de corenta fragmentos de manuscritos litúrxicos medievais⁹⁸, que máis aló de tamaños e caligrafías, presentan unha notación musical moi semellante pero case sempre sobre unha liña rubia. O feito de non encontrarmos nos catálogos de

códices, como dixen en 6.6, ningún que teña as mesmas medidas deste códice, unido ó feito de que ningún dos novos mss. santiagueses cadre no seu feitío co ms. da Coruña⁹⁹ ábrelle camiño á hipótese de que este proceda dun *scriptorium* de fóra de Galicia.

Non hai probas de que se escribise na Coruña, e por iso non lle chamo *Misal da Coruña*, pero, como dixen, pode moi ben se-lo primeiro misal que tivo o convento dos dominicos desta cidade, fundado a fins do século XIII. En calquera caso, se non marro na datación, estamos ante un testemuño palpable dun capítulo da política internacional do século XI e da centralización vaticana da estrutura eclesiástica católica. As peculiaridades da notación musical, que o distinguen tanto doutros mss. contemporáneos coma das melodías estandarizadas, explican que no século XVI xa resultase obsoleto o misal do que formaba parte e que, tralo seu desmembramento, conservemos hoxe esta única reliquia.

Janini lamentaba (1961:145, 151-2) que desaparecesen do N. da península ibérica os misais manuscritos do rito romano e animaba a buscar nos arquivos. As descubertas no arquivo da R.A.G. e sobre todo as da catedral de Santiago fan preve-la exhumación de novos fondos nos arquivos eclesiásticos e laicos de Galicia. Lémbrese que xa en 1932 o bieito Xermán Prado (PRADO 1932) dera noticia de que entre estes fondos está un melodrama pascual e de que nese teatro litúrxico nace o teatro moderno¹⁰⁰. Aínda que el, ocupado na transcripción do Calixtino, daba pouca importancia ó resto dos mss. da catedral de Santiago, todo isto empeza a pedir xa unha transcripción completa, un estudio de conxunto e a posterior comparación cos estándares gregorianos para podermos establece-lo grao de importación e de orixinalidade que tivo Galicia trala imposición do rito romano. Non parece verosímil que o Códice Calixtino sexa un milagre sen un antes e sen un sólido despois, maiormente se España, durante a Idade Media e primeiro Renacemento sempre estivo ó día no coñecemento e uso das más actuais tendencias da música (LOPEZ CALO 1987:747). Musicólogos eminentes veñen pedindo un estudio global dos nosos mss. litúrxicos medievais. Este meu traballiño, estrictamente divulgativo, quere suxeri-la dixitalización e difusión pola rede da verdadeira imaxe de tódolos nosos mss., xa que así calquera interesado pode percibir semellanzas, influencias e orixinalidades hoxe reservadas a escasos eruditos. O actual renacemento de Galicia merece estes novos métodos e xerará os novos investigadores que fagan realidade este soño necesario.

9. Bibliografía

- BARRAL RIVADULLA, Dolores (1998): *La Coruña en los siglos XIII al XV. Historia y configuración urbana de una villa de realengo en la Galicia medieval*. Fundación Pedro Barrié de la Maza. A Coruña.
- BARREIRO FERNÁNDEZ, José Ramón (1986): *Historia de la ciudad de La Coruña*. La Voz de Galicia, La Coruña.
- BASTARDAS Y PARERA, Juan (1960): "El latín medieval" en *Enciclopedia Lingüística Hispánica I*, C.S.I.C., Madrid, 251-290.
- BATTELLI, Giulio (1999): *Lezioni di paleografia*. Libreria Editrice Vaticana. Città del Vaticano.

- BISCHOFF, Bernhard (1993): *Paléographie de l'antiquité et du Moyen Âge occidental*. Picard, Paris.
- BLAISE, Albert (1954): *Dictionnaire latin-français des auteurs chrétiens*. Brepols.
- BOYLE, Leonard E. (1999): *Paleografía Latina medieval*. Edizioni Quasar, Roma.
- CAPPELLI, Adriano (1995): *Dizionario di Abbreviatura latine ed italiane*. Sesta edizione. Ulrico Hoepli, Milano.
- CHAILLEY, Jacques (1979): *La musique grecque antique*. Les Belles Lettres, Paris.
- CORBIN, Solange (1952): *Essai sur la musique religieuse portugaise au Moyen age (1100-1385)*. Les Belles Artes, Paris.
- COSTA, Avelino de Jesús da, ed. lit. (1965-1978): *Liber fidei Sanctae Bracarenis Ecclesiae*. Assembleia Distrital, Braga.
- COSTA, Avelino de Jesús da (1972): *Album de paleografía e de diplomática*: Faculdade de Letras da Universidade, Coimbra.
- COSTA, Avelino de Jesús da (1992): *Estudos de cronologia, diplomática paleografía e histórico-linguísticos*. Sociedade Portuguesa de Estudos Medievais (Portugal), Porto.
- DAVID, Pierre (1947): *Études historiques sur la Galice et le Portugal du VIe au XIIe siècle*. Institut Français au Portugal. Livraria Portugália Editora, Lisboa - Les Belles Lettres, Paris
- DÍAZ Y DÍAZ, Manuel C. (1969): "La circulation des manuscrits dans la péninsule ibérique du VIIIe au XIe siècle" en *Cahiers de civilisation médiévale* 12,1969,219-241, 383-392.
- DURO PEÑA, Emilio (1961): "Los códices de la catedral de Orense" en *Hispania Sacra* 14,1961,185-212.
- DURO PEÑA, Emilio (1973): "El Monasterio de Santa Marina de Asadur" en *Archivos Leoneses. Revista de Estudios y documentación de los reinos hispano-occidentales*. 53,1973309-353.
- DURO PEÑA, Emilio (1996): *Documentos da Catedral de Ourense*. Consello da Cultura Galega, Santiago de Compostela.
- GALADOC (*Gallaeciae Latina documenta*). Centro Ramón Piñeiro para a Investigación en Humanidades. Santiago de Compostela. Esta base de datos, que incorpora toda a documentación latina medieval de Galicia, contén documentos que van dende o VIII ó XV, sendo escasos no VIII e a partir do XIV. Estará axiña na rede en <www.cirp.es>.
- FERNÁNDEZ DE LA CUESTA, Ismael (1980): *Manuscritos y Fuentes musicales en España. Edad Media*. Editorial Alpuerto, Madrid.
- GARRIDO ELVIRA, Juan Carlos (2000): *Canto Gregoriano. Una breve introducción*. (Abadía de Silos. www.silos.arrakis.es).
- GARRIDO BONAÑO, Manuel e PASCUAL DÍEZ, Augusto (1961): *Curso de liturgia romana*. Biblioteca de Autores Cristianos. Madrid.
- GÓMEZ PINTOR, Mª Asunción (1990): "El estudio de un drama litúrgico de Santiago de Compostela, análisis, fuentes y documentación" en Emilio Casares y Carlos Villanueva (coord.): *De musica hispana et aliis: miscelánea en honor al Prof. Dr. José López-Caló, S.J., en su 65° cumpleaños*. Universidade de Santiago de Compostela, 2, 91-110.
- HOURLIER, Dom Jacques (1996): *La notation musicale des chants liturgiques latins. The musical notation of Latin liturgical chants*. La Froidfontaine - Abbaye Saint-Pierre, Solesmes.
- JANINI, José (1961): "Notas sobre libros litúrgicos hispánicos. I Dos fragmentos de códices visigóticos misales gallegos de rito romano" en *Hispania Sacra* XIV, 1961, 145-154.
- JANINI, José - SERRANO, José (1969): *Manuscritos litúrgicos de la Biblioteca Nacional*. Con la colaboración de Anascario M. Mundó. Dirección General de Archivos y Bibliotecas, Madrid.
- LÓPEZ CALO, José (1972): *Catálogo Musical del Archivo de la Santa Iglesia Catedral de Santiago*. Publicaciones del Instituto de Música Religiosa de Cuenca.
- LÓPEZ CALO, José (1987): "La notación musical en España en la transición de la Edad media al Renacimiento" en Casares, Emilio (dir.), Villanueva, Carlos, (coord.) en *De música hispana et aliis: miscelánea en honor al Prof. Dr. José López-Caló, S.J., en su 65° cumpleaños*. Universidade de Santiago de Compostela. Vol 2,741-750.
- LÓPEZ CALO, José (1988): "Datación y autenticidad del códice Calixtino: Aportaciones musicológicas" en *Coloquio sobre Circulación de Códices y Escritos entre Europa y la Península en los siglos VIII-XIII (16, 19 septiembre 1982: Actas)*. Universidad de Santiago de Compostela. 173-192.
- LÓPEZ CALO, José (1998): "O feito diferencial galego na música. Idade Media e Renacemento" en *Galicia fai dous mil anos. O feito diferencial galego. II, Música*, vol 2;9-39. Museo do Pobo Galego, Santiago de Compostela.
- LUCAS ÁLVAREZ, Manuel (1997): *La documentación del Tumbo A de la catedral de Santiago de Compostela*.

- Estudio y edición.* Centros de Estudios e Investigación 'San Isidoro'. León.
- MANSO PORTO, Carmen (1990): "El convento de Santo Domingo de La Coruña" en *Anuario Brigantino* 13,205-246.
- MARÍN MARTÍNEZ, Tomás et alii (1995): *Paleografía y diplomática*. Universidad Nacional de Educación a Distancia. Madrid.
- MEDIAVILLA, Claude (1993): *Calligraphie*. Imprimerie National Éditions. Paris 1993.
- PARDO VILLAR, Aureliano (1947): "El convento de santo Domingo de La Coruña. Apuntes históricos" en *Boletín de la Comisión Provincial de Monumentos de Orense*. XVI, 89-205.
- PRADO, Xermán (1932): "O antigo melodrama pascoal" en *Nós* 101, 1932, 78-80.
- ROMANÍ MARTÍNEZ, Miguel (1989): *A colección diplomática do mosteiro cisterciense de Santa María de Oseira (Ourense) (1025-1310)*. I,II,III. Tórculo Edicións. Santiago de Compostela.
- SAULNIER, Dom Daniel (1995): *Le chant grégorien. Par un moine de Solesmes. Quelques jalons*. Université Catholique de l'Ouest. Institut de Recherche Fondamentale et Appliquée.
- SOLEMENSES MONACHI (1956): *Liber usualis Missae et officii pro Dominicis et Festis cum cantu gregoriano ex editione Vaticana adamussum excerpto et rhythmicis signis in subsidium cantorum a Solesmensibus monachis diligenter ornato*. Desclée & Socii, Parisiis, Tornaci, Romae, Neo Eboraci.
- SOLEMENSES MONACHI (1974): *Graduale Sacrosanctae Romanae Ecclesiae de tempore et de sanctis primum sancti Pii X iussu restitutum et editum, Pauli VI pontificis maximi cura nunc recognitum, ad exemplar 'Ordinis cantus missae' dispositum et rhythmicis signis a Solesmensibus monachis diligenter ornatum*. Abbatia Sancti Petri de Solesmis, Tornaci.
- THUROT, Charles (1960): *Extraits de divers manuscrits pour servir à l'histoire des doctrines gramaticales au Moyen Age*. Paris 1869 (reed. facsim. Minerva, Frankfurt am Main, 1964).
- VÄÄNÄNEN, Veikko (1971): *Introducción al latín vulgar*. Gredos, Madrid.
- VIÑAYO GONZÁLEZ, Antonio: "El scriptorium medieval del monasterio de San Isidoro de León y sus conexiones europeas" en *Coloquio sobre Circulación de Códices y Escritos entre Europa y la Península en los siglos VIII-XIII (16, 19 septiembre 1982 : Actas)*. Universidad de Santiago de Compostela. 209-238.

NOTAS

1. Martiño Ferro Fernández fotografiou o ms. e compuxo informaticamente os cadros comparativos da parte musical. Quero agradecer a Fernando Magán o escaneado das fotos, a Francisco Carrillo Boutoureira as informacións procedentes de *GALADOC*, e a Xosé María Díaz, cóengo arquivado da catedral de Santiago, a extraordinaria hospitalidade con que me permitiu observar con detalle a rica colección de mss. litúrxicos medievais de que dispón esa catedral. Tamén quero agradecer algunhas observacións de Dom Lorenzo Maté, de Silos, e de Dom Daniel Saulnier, de Solesmes.
2. Agradezo a Mercedes Fernández Couto a localización destes outros manuscritos de música gregoriana do noso arquivo: O **RAG lat 2. A Coruña** (310x 215 mm; dúas columnas de 80 mm.; música sobre unha liña rubia con palimpsesto (*Tiene sobre la heredad de /Mô en cabrin?/ De otras heredades / Figresia y de otras heredades en / El lugar de Villar Vello y Villarino, fa. / De santiago de Vascoy*); **RAG lat 3. A Coruña** (310x 215 mm; dúas columnas de 85 mm; Música sobre liña rubia); o **RAG lat 4. A Coruña** (325 x 235 mm.; unha columna; música sobre tetragrama) e o **RAG lat 2. A Coruña** (oficio de defuntos) este aínda sen separar da encadernación.
3. Dos máis de corenta mss. consultados na catedral de Santiago só 6 están a toda páxina, e son breviaros ou sacramentarios.
4. Inicialmente os libros litúrxicos eran *sacramentarios* (texto que debe recita-lo sacerdote), *leccionarios* (lecturas bíblicas), *graduales* que conteñen os cantos e que podían ser *procesionais*, *prosarios* (secuencias) e *troparios* (kyries, gloria, sanctus, agnus etc.). De por parte, había *salterios*, *homiliaros*, *martiroloxios*, *hinnarios*, *breviaros*, *calendarios* etc. Nos séculos XI-XII púxose en moda o uso de *misais plenarios* que viñan sendo a refundición dun sacramentario, un leccionario e un gradual, con notación musical.
5. Este Convento, creado no século XIII (cítase en 1294) foi o máis importante da Orde en Galicia por número de relixiosos, estudos e nobres que nel se enterraron. Nel hospedouse Felipe el Hermoso de abril a maio de 1506. En maio de 1589 fíxose forte nel o corsario inglés F. Drake, que incapaz de domina-la Coruña pola insumisión

- popular que simboliza María Pita, incendiou e destruíu este convento e outras igrexas e edificios da vila. Foi naquel apreto cando os coruñeses fixeron o *Voto a Deus*, coa promesa de o realizaren os confrades do Rosario na igrexa de San Domingos o seguinte 2.7; voto que renovaron en 1809 ante similares problemas coas tropas napoleónicas (e que despois se traslada á igrexa de san Xorxe). O convento padeceu expolios e abandonos na época napoleónica, e foi reutilizado como cuartel e cadea. Para a historia deste convento véxase PARDO (1947), BARREIRO (1986), MANSO (1990), BARRAL (1998:334-353), e a bibliografía por eles citada.
6. En diferentes lugares os papeis teñen encabezados coma estes:
Scriptura de concordia entre el Con[vento] de Coruña? y don Diego Parraguez de las Mariñas por la qual constae el Con[vento] de[ ] a el Sr. Con? Todos los bienes que tenía en la feligresía de Puen-te? De Elvina= Sta. María de Oza
Escritura de concordia y trueque que de Don Diego de las marinas y posesión que se deio de los bienes en Elbiña y por ellos El Combento le dejó el Coto de Tra-baembargantiños. ¿Lo de 607 Afo 444
Estos Vs. Estan aforados a diferentes Personas a quienes se hiço foros.
  7. ¿El será abreviatura de *Concordia?*
  8. Tanto se foi el quen o arrincou dun libro litúrxico fóra de uso, coma se o mercou, xa arrincado, a un vendedor de antigüidades.
  9. *Isaías* 38,1-6
  10. *Per Christum Dominum nostrum. Amen.*
  11. *Salmo* 54,23,17,18 e 19. No *Graduale* reformado tralo polo concilio Vaticano II este gradual pasou á semana IX do *tempus per annum* e no xoves de cinza substituíuno o *Convertere, Domine, aliquantulum*. O *lacta cogitatum* tamén se cantaba na Dominica infra Octavam Sacratissimi Cordis Jesu (SOLESMENSES 1956:983).
  12. *Mateo* 8,5-13.
  13. *Salmo* 24,1-5. Tamén se canta no Ofertorio da I Dominica de Advento (321) e mais nos Maitíns do Oficio de Defuntos. Sen embargo este pergamiño contén máis música cá que para ese domingo trae o *Liber Usualis*.
  14. Pódese transcribir como *Sacra*, peculiaridade hispana (JANINI 1961-146) ou por *Secreta* fórmula romana.
  15. Falta texto e música: *etenim [universi qui te expectant non confundentur]*.
  16. O Misal do Concilio Vaticano II di *conversioni*.
  17. *Per [Christum Dominum nostrum. Amen.]*
  18. *Salmo* 50,21. No *Graduale* reformado tralo polo concilio Vaticano II esta *communio* pasou á semana XVI do *tempus per annum* e quedou substituída por *Qui vult venire*. No *Liber Usualis* xa viña na *Dominica X post Pentecostem* (1023).
  19. Abreviatura de *Per Christum Dominum nostrum*.
  20. *Oratio super populum*. Véxase o dito ó final de 1,2.
  21. *Salmo* 29,11 e 2.
  22. O texto litúrxico alterna o réxime do verbo *miserereor*: aquí, *miserus est michi* (medieval por *michi*); en 1,40 *miserere mei*.
  23. *Exaltabo* indica o inicio musical do salmo e *Se ae coido* que é a abreviatura de *seculorum amen* e serve para indicarlle ó cantor a cadencia final do *Gloria patri*, que termina con esas palabras e que sempre remata o canto ou rezo dos salmos. esta abreviatura reaparece en 2,4. Nos textos litúrxicos actuais adóitase indicar coas vocais desas dúas palabras: *euouae*. Pero nos textos composteláns do XII e XIV xa tamén se utilizaba este sistema para o *Aleluia* e mailo *Gloria Patri...* (*aeuia/oiaaeiio-eiuiuo*).
  24. *Per Christum Dominum nostrum. Amen.*
  25. O texto litúrxico continúa así: *rogant me iudicia iustitiae adpropinquare Deo volunt quare ieiunavimus et non asperixisti humiliavimus animam nostram et nescisti. Ecce in die ieiunii vestri invenitur voluntas et omnes debitores vestros repetitis. Ecce ad lites et contentiones ieiunatis et percutitis pugno impie. Nolite ieiunare sicut usque ad hanc diem, ut audiat in excelso clamor vester. Numquid tale est ieiunium quod elegi, per diem adfligere hominem animam suam? Numquid contorquere quasi circulum caput suum et saccum et cinerem sternere? Numquid istud vocabis ieiunium et diem acceptabilem Domino? Nonne hoc est magis ieiunium, quod elegi? Dissolve conligationes impietatis, solve fasciculos deprimentes, dimitte eos qui contracti sunt liberos et omne onus dirumpe. Frange esurienti panem tuum et egenos vagosque induc in domum tuam: cum videris nudum, operi eum et carnem tuam ne despexeris. Tunc erumpet quasi mane lumen tuum et sanitas tua citius orientur et anteibit faciém tuam iustitia tua et gloria Domini colliget te. Tunc invocabis et Dominus exaudiet; clamabis et dicet ecce adsum, quia misericors sum, Dominus Deus tuus.*
  26. *Salmo* 90,15,16 e 1.
  27. Véxase a nota a 1,52.
  28. *Lectio Epistolae beati Pauli Apostoli ad Corinthios* (II Cor 6)
  29. *Salmo* 90,11-12.
  30. Tanto a *Vulgata* coma os textos litúrxicos actuais din *apropinquabit*.
  31. Onde o noso ms. di *quia*, a *Vulgata* di *protegam eum quia* e os textos litúrxicos actuais din *protegam eum quoniam*: fáltanlle, polo tanto, dúas palabras ó noso ms.

32. A lectura é de Mateo 4,1-11. Sen embargo, o noso manuscrito interrómpe-se na primeira tentación, versículo 4. A lectura bíblica completa segue así: *qui respondens dixit scriptum est non in pane solo vivit homo sed in omni verbo quod procedit de ore Dei. tunc adsumit eum diabolus in sanctam civitatem et statuit eum supra pinnaculum templi et dixit ei si Filius Dei es mitte te deorsum scriptum est enim quia angelis suis mandabit de te et in manibus tollent te ne forte offendas ad lapidem pedem tuum ait illi Iesus rursus scriptum est non temptabis Dominum Deum tuum iterum adsumit eum diabolus in montem excelsum valde et ostendit ei omnia regna mundi et gloriam eorum et dixit illi haec tibi omnia dabo si cadens adoraveris me tunc dicit ei Iesus vade Satanas scriptum est Dominum Deum tuum adorabis et illi soli servies tunc reliquit eum diabolus et ecce angeli accesserunt et ministrabant ei.*
33. Os libros litúrxicos actuais conteñen música tamén para estes dous últimos vv.
34. O precioso texto remata así: *¿Por que xeuamos, se ti non o viches? ¿Por que nos humillamos e ti non sobeches nada? Pois porque no día do voso xexún atopáde-lo voso negocio e oprímíde-los vosos traballadores. Vós xeuades para a querela e para a disputa e golpeades cos puños sen piedade. Non xeuedes coma ata hoxe, para que no ceo oían a vosa voz. ¿Ou o xexún que eu quero é afflixirse e dobra-la cabeza coma un xunco? ¿A iso chámaslle ti xexún e día agradable para o Señor? ¿O xexún que eu quero non é, máis ben, rompe-las cadeas inxustas, quita-los estrobos do xugo, libera-los oprimidos e destroza-los xugos? Reparte o teu pan co famento, acolle na túa casa os pobres e os que carecen de casa; cando véxa-lo espido, vísteo e non te escondas da túa propia carne. Daquela si que resplandecerá a túa luz coma un abrente e a túa saúde amanecerá antes, e a túa xustiza camiñará diante túa e a gloria do Señor envolverate. Daquela si que lle pedirás axuda e el dirache 'Aquí estou, porque son misericordioso, eu, o teu Deus e Señor'.*
35. Por citar un caso entre moitos, o culto Agostiño de Hipona tiña moi claro que había que sacrificá-la pureza gramatical e léxica ó obxectivo primordial de que a xente entendese: *Mallet quippe cum barbarismo dici 'Non est absconditum a te ossum meum' quam ut ideo esset minus apertum, quia magis latinum est (De Doctrina Christiana 3,3,7). Saepe et verba non latina dico, ut vos intelligatis (Enarrationes in Psalm 123,8).*
36. Nótese que en tempos de Afonso VII (1126-1157) xa é moi común introduci-lo nome de palabras romances en textos latinos coa cláusula *quae/quoi nostra lingua dicuntur* (BASTARDAS 268).
37. Nun ms. gramatical anónimo do século IX xa se le: *Omnia nomina quibus latina utitur eloquentia sive graeca sive ebraea, quae ad latinum veniunt, quinque declinationibus inflectuntur* (citado por Thurot 4) e noutro do mesmo século *Christum laudes per ethera (¿aethera? ¿cetera?) saeculorum saecula* (citado por Thurot 5). Outro ms. que no século X glosa a Prisciano di *Hec diffinitio conversionem patitur habere*; e tamén di *queritur*, aínda que *humanae* (XVII,2; citado por Thurot 12 e 74). Petrus Helias, do século XII, escribe *linguae* por *linguae*, *queritur* por *quaeritur*, *greecam* por *graecam*, *preponitur* por *praepositur*, *prepositione* por *praepositione*, coma tal, cando di *Nomina in e desinentia graeca sunt (Commentum super Priscianum 51 vo; citado por Thurot 140)*. E outro ms. gramatical do XIII xa recoñecía que *Sed cum finit in e ditongus, more moderno a vel o vix resonat, nec scribitur, ut caveatur ae de ditongo sic fiat sillaba bina* (cit. Thurot 141).
38. *Hec figura y secundum Priscianum et Ugucionem solum in dictionibus ponitur peregrinis, id est grecis uel barbaris uel ab eis detortis. Quidam tamen dixerunt quod ubicunque et aspiratio ponitur post c, t, p uel r et post aspirationem ponitur i, illud i debet scribi figura greci y cum puncto superius ducto, quia pronuntiatio illius greci y secundum eos ad sonum talium aspirationum accedit. Quam rationem forsitan ex ingenii uel lingue grossitie intelligere nequeo. Nec michi pronomen ita scriptum recole inuenisse* (12,vo; citado por Thurot 146).
39. *et nos quidem per nosmedipsos (Tumbo A de Compostela folio 5v. reproduce no século XII un documento de entre 880-910; ed. de Lucas Álvarez 19; 91-92); vos medipsos (Doc. de Oseira do 28.10.1103. AHN 1508/17). (GALADOC).*
40. *De h queritur utrum sit vox. Nos uero dicimus quod non est uox, sed sonus. Neque enim plectro lingue formatur, sed ad modum tussis subripitur (Ibidem 5,1,16).*
41. *Circa dictiones aspirandas vel non multum solent tabelliones errare (6,vo).*
42. Citado por A. TRAINA: *L'alfabeto e la pronunzia del latino*. Patron Editore, Bologna 1973; 31. O mesmo Traina cita o testemuño, xa moi posterior, de Erasmo de Rotterdam da pronuncia da palabra que comentamos: *quod pro ti sonamus ci, quoties excipit vocalis, fortassis veterum autoritate probatum est in Laurenus et patientia (Ibidem p.32).*
43. Un texto do século X con glosas a Prisciano advirte que *Sed prouidendum lectori ne errore implicitus T in similibus, ubi non est, ponere uelit. Nam amicitia, pudicitia, auaricia, duricia, malicia, iusticia, leticia et similia denominatiua, quae duabus sillabis primitiui genitiuum superant, in penultimis c*

habere debent. Numquam enim *i* ante duas uocales, *i* post ipsam, priore non tamen *s* precedente, uenire potest, ut *species, glacies, porcio, concio, nuncijs, socijs, ocijs, spacium, propicijs, tercijs, nisi sint primitiua a quibus I retineat, ut scientia a sciente, sapientia a sapiente, prudentia a prudente, militia a milite, astutia ab astuto, peritia a perito... ergo, s* precedente, sonum non immutat, ut *molestia, ustio, questio, hostium, testium, bestia, istius, Sebastianus, nustria* (citado por Thurot, 78).

O *Opusculum de accentibus*, obra anónima do XII para uso dos cistercienses, xa di *Sonus t̄ in fine dictionis debilitatur, ut amat, docet, et in omnibus, preter at, tot, quot, quotquot, aliquot ad differentiam, et sat et atat propter euphoniā. Precedente s̄ uel x̄, sonus t̄ non debilitatur, ut modestia, questio, ustio, commixtio. Utium, quod culpam significat, per t̄ scribendum est, quoniam a uitando deriuatur, ab exitu, exitium, a potu, potio; porcio e concio per c̄.* (48 vo; citado por Thurot 144). E o *Gramaticale*, poema do século XIV sobre a ortografía di *Si t̄ preuenit i, uocali post ueniente, Sicut c̄ resonat; hoc dictio, lectio monstrat* (16; citado por Thurot 145).

44. *Pacientia* (Catedral de Ourense. DURO:1996:61). *Pacienti* 1202 (Oseira. ROMANÍ: 104), 1203 (Oseira. ROMANÍ: 106), 1224 (Asadur. Duro 1973:4), 1243 (Oseira. ROMANÍ: 522), 1251 (Oseira. ROMANÍ: 663), 1257 (Oseira. ROMANÍ: 777), 1260 (Oseira. ROMANÍ: 877), 1263 (Oseira. ROMANÍ: 902), 1266 (Oseira. ROMANÍ: 941). *Pacientibus* 1265 (Asadur. Duro 1973:10). *Propicijs* 1103 (Tombo A. LUCAS:71), 1107 (Tombo A. Lucas:72). *Propicio* 1193 (Sobrado. GONZÁLEZ:73). *Propicii* 1256 (Cat. Santiago. L. FERREIRO:32).
45. En realidade a Vulgata dicía *Ad te autem non appropinquabit* (*Psalm.* 90,7).
46. Pode verse tamén J.J. NIERMEYER: *Mediae latinitatis lexicon minus. Abbreviationes et index fontium* (Brill, Leiden 1997) s.v. *appropriare*.
47. *addo etiam vobis quidam caballus colore baius et presentialiter trado ad meam portam quando ibi estis adpropria* (Tombo de Sobrado II; fol 126 ro vo datado entre 1156-1170; edición de Loscertales de Valdeavellano; doc 341) (GALADOC).
48. O primeiro xa presenta *proteccione, insipientium, instancia, mencior por proteccione, insipientium, instantia, mentior*, e tamén erros no uso do *h* coma *habundancius* por *abundantius* (JANINI 1961:147-148); o segundo escribe *gracia* e *Marciale* por *gratia* e *Martiale* e ten hipercorreccións coma *sollempnitatem* e *omnes* por *sollemnitate* e *omnes* (JANINI 1961:149-151); e o terceiro nunha soa páxina repite *retributionis, denunciat,*

gencium, cogitationibus, pocius, substancia por retributionis, denuniat, gentium, cogitationibus, potius, substantia. Os tres mss. presentan sistematicamente, coma este ms., a monoptogación do ditongo *ae* e o Calixtino algunha vez o *e* caudato.

49. Por poñer só dous casos, o Tropario-Prosario de Saint-Martial de Limoges escribe *porcionem* por *portionem* e o Sacramentario de Worms escribe *precioso* por *praetioso* (HOURLIER 1996:23,12). No séc. XII encontrámolo dende Sicilia (*seculi*) á península ibérica: o Misal de Sahagún, copiado por mans francesas, escribe *glorie tue, potentie* por *gloriae tuae, potentiae* (JANINI 1969 49).
50. Contrasta co ancho da pluma do manuscrito, lixeiramente posterior, *lat2 RAG A Coruña* que é de 0'75 mm coa que se fan unhas letras, excluindo as prolongacións verticais, de 4mm x 2 mm, é dicir unhas letras de trazo máis grosso pero máis estreitas e angulosas.
- 51.
- a a letra do texto normal é unha letra sen artificio, aparentemente espontánea, recta, redonda pero esvelta sen trazos angulares nin xeométricos;
  - b son case todas minúsculas (incluído o *n*) pero con hastas pequenas, de xeito que dan unha primeira impresión de seren todas maiúsculas; de por parte as hastas superiores xa non teñen ese aspecto de grosa maza que lles daba en séculos anteriores o feito de facelas con dobre trazo ascendente-descendente (un documento de 1153 de Oseira ten as hastas máis prolongadas);
  - c as letras empezan por un pequeno trazo levóxiro en forma de espátula;
  - d o trazo dereito do *a* xa é vertical, non inclinado como era na uncial do XI;
  - e hai un *d* inicial de hasta vertical (agás en 1,28) e un *d* interior de forma uncial;
  - f non aparecen aínda os puntos sobre *ii* (*sacrificiis* 1,43; *uigiliis* 2,13, *ieiuniis* 2,14; *uiis* 2,24; 2,46) para distinguilo graficamente do *u* (procedemento típico do XII que vemos no Calixtino);
  - g o *r* recto prolonga algo a hasta por baixo da liña de escritura (eco da forma que tiña na Borgoña e nas illas británicas);
  - h ten tódalas abreviaturas características da carolina, por exemplo *qu*; (*-que* 1,9) e *dñm* por *dominum* (1,6) que Capelli (105) dá como *scriptura merovingica* do século VIII;
  - i so vexo unha ligatura: *st*; e a abreviatura & = et (*iacet* 1,21; *respiret* 1,49)
  - j as palabras están ben divididas: só *et, ad, a* se unen á palabra seguinte;

- k cando unha palabra queda cortada en fin de liña, aparece un trazo curvo (1,58; 2,12) para indica-la continuación na liña seguinte; algunhas liñas rematan cun punto que non responde a nota rítmica nin lóxica, como acontece cando a palabra final é un *et*.
52. a algunhas hastas na parte superior xa non se limitan a ter ese retoque en forma de espátula levóxima, senón que aparece unha especie de bifurcación en galla (*caelestis doni* 1,46);
 b só aparece unha vez o e caudato (típico dos séculos X-XI) para reproducir-lo ditongo *ae*; no resto dos casos reproducíase sempre como e (1,54); esta vacilación tamén se ve no Calixtino;
 c O *f* diferénciase do *s* en que o *f* ten un trazo medio horizontal máis pronunciado, como se pode ver en 1,50;
 d non se distingue entre *u* vocal e *v* semivocal pero o *U* maiúsculo tende a ser *V*: *Vade* 1,31 (pero *Uade* 1,10); *REGVM* 1,3; *Vt* 2,17 e 18); e numerosas abreviaturas que, como é lóxica, non se realizan baixo a notación musical; véxase, coma tal, o melisma de *manibus* (2,46);
 f O *y* con punto enriba (1,54) tense por característica de textos serodios de carolina (MEDIÁVILLA 1993:150); en Galicia vémolos en 1153 en Oseira e, por suposto, no Calixtino.
53. a a impresión global é a dunha letra redonda porque se evitan os ángulos, pero analizada cada letra xa se percibe un certo contraste entre o trazo grosso e o fino (maiormente na letra tradicionalmente máis pequena baixo a notación musical) e unha tendencia a liga-las letras mediante a prolongación da curva baixa da hasta dereita con que se remata a letra;
 b presenta dezaseis capitais 4 **A**, 1 **D**, 1 **F**, 1 **H**, 6 **I**, 1 **P**, 1 **Q**, 1 **S**, con deseño que nunca repite, sempre en tinta rubia coa excepción do **H** que esta feito con tinta negra. As do folio 1 son todas contorneadas menos o **D**, e as do folio 2 son todas compactas; é importante que se fai a decoración case sempre multiplicando o trazo curvo uncial (BATELLI 1999:209);
 c ten dous tipos de *r*, un o carolino recto que prolonga un pouquiño a hasta por baixo da liña de escritura (que tamén vemos en Oseira en 1153 e na minúscula irlandesa) e outro redondo, cando a letra anterior é *o*, como se pode ver en *corporaliter* (1,53) ou en *Corinthios* (2,7) pero aínda non, como é habitual na gótica, despois de *b,d,g,p*);
 do *s* curvo en posición final ou inicial xa se encontra en Francia no século X: aquí aparece case curvo (*oculis* 1,8) ou completamente curvo en posición final (*sinceris* 1,53), pero tamén aparece na inicial maiúscula (*Sacrificiis* 1,43; *Super* 1,46, *Sicut* 2,17; *Si* 2,58, *Scriptum* 2,59) e, sobre todo, unha vez en posición medial (*Ysaya* 1,54).
54. Boa parte do Calixtino escribiuse cunha pluma máis grosa.
55. No caso de que se poidan aplicar aquí as palabras xeralizadoras de Battelli (1999:38) que di *La morbidezza, la pesantezza e il colore dipendevano dal sistema adoperato nella preparazione, che non era uguale dappertutto. Così, p. es., si può distinguere la pergamena fabbricata in Italia e in Spagna, bianca e sottile, da quella della Francia e della Germania, più grossa e scura, delle Isole Britanniche, scura e grossa, quasi vellutata*.
56. Tamén alí se rexistra a simplificación de consonantes xeminadas e mailo uso da palabra *karitate*.
57. O *Antiphonale missarum sextuplex* recolle estes documentos do uello fondo gregoriano.
58. Poden verse en HOURLIER (64-67) reproducións de diversos intentos que non triunfaron.
59. Posteriormente sería Bononcini no século XVII quen por eufonía modificou o *ut*, que aínda ten uso en Francia, por *do*.
60. A abadía francesa de Saint-Pierre de Solesmes, preto de Le Mans, da que é irmá a burgalesa de Silos, ten o mérito de se-la que no século XIX intentou restaura-la verdadeira imaxe do canto gregoriano mediante o estudio paleográfico dos mellores manuscritos. E posteriormente nesa mesma abadía naceu a *Semiología gregoriana*, unha disciplina creada e perfeccionada sucesivamente por dous frades da mesma abadía, dom André Mocquereau (fins do XIX) e dom Eugène Cardine (1905-1988). Esta disciplina confronta os máis antigos textos da escrita neumática (expresiva) cos da escrita melódica con pauta; e desa confrontación pretende deducir unha nova redacción musical que precise ó máximo tanto a melodía primixenia como as indicacións rítmicas e expresivas que fornecían as notacións neumáticas (SAULNIER 1995:123). Froito deses traballos son o *Graduale Romanum* (1908), o *Antiphonarium Romanum* (1912), o *Liber Usualis* (1953) de uso masivo en catedrais e seminarios e, tralo Concilio Vaticano II (1961-1965) o *Graduale triplex*. Aínda que, como recoñece o propio dom Daniel Saulnier (SAULNIER 1995:14), no gregoriano non estamos sempre en condicións de encontra-lo arquetipo primitivo, senón só o arquetipo de difu-

- sión, fonte dos manuscritos que conservamos, porque estamos a moitos séculos de distancia da cultura que fixo nacer este canto para pretender máis.
61. E un truco semellante para a lectura de textos utilizouse xa dende os incunables para lle anticipar ó lector na fin dunha páxina a primeira sílaba da páxina seguinte.
62. O ms. aquitano de Toulouse une, mediante unha liña, a sílaba que contén un melisma coa distante sílaba seguinte, o que quere dicir que primeiro escribiron a música e despois escribiron a letra: o resultado final é de maior esmero e perfección técnica, a pesar de ser de principios do século XI.
63. A abundancia de neumas romboides lembra a notación ambrosiana.
64. A ausencia de tinta non é igual a ausencia de pauta. Durante certo tempo considerouse que as músicas do Calixtino eran posteriores ás de Ripoll, porque neste ms. non había pauta feita con tinta e no Calixtino hai tetragrama ben visible, a pesar de que se sabía que as de Ripoll as copiara para aquel mosteiro Arnaldo de Monte en 1173. Pero en 1961 López Calo descubriu que no ms. de Ripoll, aínda que sexa feito con punzón, hai incluso pentagrama e que a diastematía é perfecta (LÓPEZ 1988:184-185).
65. En rigor a existencia no XVI en San Viçenço de Elviña dun clérigo que non firma porque non sabe, segundo acredita a documentación en papel que este pergamiño garda, parece indicar que nesa época a cultura media non debía de ser moita.
66. Por exemplo a repetición do *Deus in adiutorium meum intende* vai contra os pelaxianos (GARRIDO 1961:37).
67. Pero aínda no 675 un concilio de Braga ten que prohibi-lo uso de substituí-lo viño da consagración por leite. E un concilio de Toledo en 633 establece o mesmo rito para o mesmo territorio político: *Unus ergo ordo orandi atque psallendi a nobis per omnem Hispaniam et Galliam conservetur, unus modus in missarum solemnitatibus, unus in vespertinis matutinisque officiis, nec diversa sit ultra in nobis ecclesiastica consuetudo, qui una fide contine-mur et regno* (cit. por DAVID, 106-107).
68. *Procura ergo ut Romanus ordo per totam Hispaniam et Galliciam, et ubicumque poteris, in omnibus rec-tius teneatur* (DAVID: 395).
69. *In partibus Hispanie catholice fidei unitatem a sua plenitudine declinasse et pene omnes ab Ecclesie discipline ac divinatorum cultu ministeriorum aberrasse... (Hugo) christiane fidei robur et integritatem ibi restauravit, simoniace heresis inquinamenta mundavit et confusos ritus divinatorum obsequiorum ad regulam et canonicum ordinem reformavit* (DAVID. 396).
70. A pretensión, que baseaba na hipótese de ser terra evanxelizada pola igrexa de Roma e nunha suposta doazón do emperador Constantino das *partes occidentales* do imperio, chocaba coa existencia aquí de reinos e reis soberanos e pola ausencia de tributación fiscal ó Vaticano; pero o papa interpretaba isto como consecuencia do descoído dos anteriores papas e mais da invasión musulmana que interrompera a comunicación. En calquera caso, o papa pretende ser o quen coroe os reis, esixir-lles promesa de fidelidade á Sé de Pedro e recibi-lo compromiso de lle pagaren o censo. Afonso VI nunca obedeceu iso pero a existencia do primeiro rei de Portugal puido ter que ver con este asunto (DAVID 1947: 381,424).
71. Pierre David (363-372) describe a intensa participación de Cluny na creación do clima de cruzada entre os cabaleiros aquitanos e borgoñóns e cómo parte do botín de guerra ía parar a Cluny, a Sainte-Foi de Conques e a N.-Dame de Puy.
72. Confluía o interese da Orde de buscar novos recursos económicos co interese dos reis de contar coa axuda dunha organización que propagase unha disciplina clerical. O primeiro centro en entrar na órbita de Cluny é Ripoll (1008). Seguiron S. Juan de la Peña (1020), S. Salvador de Oña, S. Millán de la Cogolla e S. Pedro de Cardena (contra 1030), Nájera (1052), Dueñas (1073), Carrión (1076), Sahagún (1079) Cómpre, non obstante, recoñecer que outros mosteiros de espírito -aínda que non de obediencia- clunicense teñen tamén a súa expansión: entre eles destaca a influencia en Cataluña da abadía marseleses de S. Víctor. (DAVID: 359 ss.).
73. Lémbrese a mentada carta papal de xuño de 1077 a tódolos reis e príncipes de Hispania.
74. Proxectada en 1073 baixo o mando supremo do papa, non se realizou como estaba previsto, porque non se podía levar a cabo sen a axuda dos reis hispanos, que, de participaren, estarían renunciando á soberanía dos seus reinos en favor do poder papal. O que se fai é axudar Cataluña (e ese é o clima das cancións do ciclo de Guillaume d'Orange) e Aragón (e por iso a *Chanson de Roland* fala de Zaragoza e da ribeira do Ebro pero non do camiño de Santiago). No fondo limitouse a protexer-las fronteiras do Languedoc e da Aquitania e por iso dela non nace ningún reino vasallo da Santa Sé.
75. Xa se prometera coa Águeda, filla do dique de Normandía, pero casou con Inés (+1078), filla do duque de Aquitania, despois con Constanza (+1093), filla do duque de Borgoña; despois con Berta do Piemonte (+1100); con Isabel (+1078) francesa; e finalmente con Beatriz, tamén france-

- sa e que quedou viúva. Tivo concubinas Xemena Muñoz (nai de Teresa e Elvira) e Zaida (moura, nai de Sancho, unico fillo varón do rei e morto na batalla de Uclés 1108) e que era esposa ou filla do rei Al Mamun. As dúas primeiras eran entre elas primas terceiras, feito do que se valeu o papa para critica-lo matrimonio con Constanza como ilexítimo (DAVID:389)
76. *De Romano autem ritu quod tua iussione accepimus sciatis nostram terram admodum desolatam esse* (DAVID 1947:402-405). ("Por cousa do rito romano, que aceptei por orde túa, a nosa terra está moi desesperada").
77. *Era MCXV... et ipso anno pugnaverunt duo milites pro lege Romana et Toletana in die Ramis palmarum et unus eorum erat Castellanus et alius Toletanus et victus est Toletanus a Castellano* (Cronicon Burgen-se). *Era MCXV... et in ipso anno pugnaverunt duo milites pro lege Romana et toletana in die Ramis Palmarum; unus erat Castellanus, alter regis Aldefonsi (Annales Compostellani) Era MCXV in dominica de Ramis palmarum apud Burgis pugnaverunt duo milites, unus regis Aldefonsi pro lege Romana et alter Castellanus, scilicet Lupus Martinez de Matanza, pro lege Toletana, et victus est miles regis (Cronicon S. Maxenti). Et falsitate fuit victus miles ex parte Francorum (Chronicon Malleacense)* (citados por DAVID: 400-401).
78. *dignissimum Romanae institutionis officium celebrari precipere et precipiendo fideliter adimplere* (DAVID 1947:420-421).
79. *Hispania Toletanam non Romanam legem recipiebat. Sed postquam Adephonus rex bone memorie Romanam legem Romanasque consuetudines Hispanis contradidit, ex tunc, utcumque obliterata quadam nebula inscientie, Sancta Ecclesie vires in Hispanis pullulare ceperunt* (*Historia Compostellana* II,1).
80. Houbo unha boa crise cando o rei impuxo en Sahagún un abade cluniacense (Roberto) e moitos frades abandonaron o convento e os protectores da abadía solidarizáronse co anterior abade Xulián. (DAVID :407 ss.).
81. Entre elas está a afirmación de que o único que axudou os hispanos na reconquista foi Deus Pai, xa que Carlomagno, en realidade, o único que fixo foi chegarse a Zaragoza e, subornado polo ouro dos árabes, volveu á súa terra, castigado no regreso polos navarros; e tamén acusa os francos de teren unha verdadeira teima en acabar co culto divino (*Historia Silense* 116-131. citada. por VIÑAYO 1988:225-226).
82. Secundariamente tamén algúns ingresos económicos: Aragón recoñeceuse censitario da Santa Sé en 1068 pero disque só pagou o censo en 1087 e 1088 (DAVID: 380 ss). En canto a Castela, só consta un agasallo ocasional do rei nunha carta que lle manda o papa en xuño de 1081 (DAVID: 421-424).
83. Ver n.4.
84. Marín di que, mentres os documentos que conservamos en letra carolina son abundantes, maiormente dende a metade do século XII, códices, en cambio, quedan poucos, porque neles foi onde máis durou a visigótica (XII) e porque neles no XIII xa se usa a gótica. Dos exemplares que quedan cita a *As Homiliae* de san Agostiño (catedral de Toledo 1105), o *Missale* de Sahagún (Biblioteca Nacional, principios do XII), *Biblia* (san Isidro de León, 1165), a *Exp. V.T. de san Paterio* (mosteiro de Veruela, 1175), o *Codex Calixtinus* (catedral de Compostela, 1188) e mailo *Liber iudiciorum* (Escorial, 1188). Case todos estes códices presentan escritura carolina serodia, máis ben pregótica, porque se perciben xa os trazos angulares e xeométricos, maiormente nos últimos.
85. Lémbrese o dito por Afonso VII a Hugo de Cluny na carta de 1077. Cómpre, sen embargo, recoñecer que non discordaron desta política as outras ordes relixiosas. Os liturxistas sinalan, por exemplo, a activa participación posterior dos franciscanos.
86. O propio Pierre David recoñece que a partir de 1150 a escrita visigótica rarea e desaparece rápido e que o cambio de letra é o resultado inevitable da introducción do rito romano que implica a importación - e posterior copia - de libros litúrxicos que veñen de Francia con que nesta época se aceleran os contactos culturais (437).
87. Antes da imposición papal, parece que admitían que visitantes hispanos celebrasen en Cluny no seu propio rito (DAVID. 364). Eco desta apertura é que, aínda despois de 1090, aparezan algún texto en letra visigótica en ambientes cluniacenses en Castela, Galicia e Portugal; e o *Cartulario de Sahagún*, como moito de 1120, está integramente en letra visigótica (DAVID 1947:438).
88. López Calo (1998:12-13) repara con acerto en que os primeiros mss. galegos de rito romano teñen a notación musical aquitana pero a letra aínda é visigótica, o que evidencia a *dificultade en asumir a nova escritura*.
89. Lucas de Tui informa en 1240 dun concilio de León contra 1090 que manda substituí-la letra visigótica (hoxe tamén chamada *toledana* ou *hispano-mozárabe*) pola carolina: *ut secundum regulam beati Isidori Hispanensis episcopi ecclesiastica officia in Hispania regerentur. Statuerunt etiam ut scriptores de cetero Gallicam litteram scriberent et prae-terminerent Toletanam in officis ecclesiasticis ut nulla esset divisio inter ministros Ecclesie Dei* (*Hispa-*

- nia *illustrata* IV,101; cit. por DAVID 1947:433). Rodrigo de Toledo segue esta noticia e cóntaa así: *celebrato concilio cum Bernardo Toletano primate, multa de officiis Ecclesiae statuerunt, et etiam de cetero omnes scriptores, omnia littera Toletana, quam Gulfilas Gothorum episcopus adinvenit, Gallicis litteris uterentur. (De rebus Hispaniae, VI, 29; citado por DAVID 1947:433)*. Outros especialistas coma Battelli (1999:140 n.54) ou Marín (1995,259 ss.) dan por non abondo confirmada a noticia.
90. Mesmo en Cataluña, porque alí a carolina xa aparece no século IX (BATELLI 1999:147).
91. E sobre unha liña, hainos aínda no XV (FERNÁNDEZ 1980:11). Un procesionario de Toulouse do XII ten a letra máis gótica e a notación máis cadrada có noso (JANINI 1969:7, lám 2).
92. *et dixit eis euntes in mundum universum praedicare evangelium omni creaturae (Mc 16,15). et cantant novum canticum dicentes dignus es accipere librum et aperire signacula eius quoniam occisus es et redemisti nos Deo in sanguine tuo ex omni tribu et lingua et populo et natione et fecisti eos Deo nostro regnum et sacerdotes et regnabunt super terram (Apoc 5,9-10)*.
93. Deixando de parte a simonía e a incontinencia do clero contra a que loitou o contradictorio papa Gregorio VII, no final da documentación en papel, que garda este ms., figura un *clérigo de San Viçenço delviña* de quen o notario di *e no firmó por no saber*. Recoñezo que naquela época persoas, das que consta que sabían ler e escribir, non asinaban; sen embargo, neste caso dise explicitamente que non sabe firmar.
94. *et cum oratis non eritis sicut hypocritae qui amant in synagogis et in angulis platearum orare ut videantur ab hominibus amen dico vobis receperunt mercedem suam tu autem cum orabis intra in cubiculum tuum et clauso ostio tuo ora Patrem tuum in abscondito et Pater tuus qui videt in abscondito reddet tibi orantes autem nolite multum loqui sicut ethnici putant enim quia in multiloquio suo exaudiantur nolite ergo adsimilari eis scit enim Pater vester quibus opus sit vobis antequam petatis eum sic ergo vos orabitis Pater noster qui in caelis es sanctificetur nomen tuum veniat regnum tuum fiat voluntas tua sicut in caelo et in terra panem nostrum supersubstantialem da nobis hodie et dimitte nobis debita nostra sicut et nos dimisimus debitoribus nostris et ne inducas nos in temptationem sed libera nos a malo si enim dimiseritis hominibus peccata eorum dimittet et vobis Pater vester caelestis delicta vestra si autem non dimiseritis hominibus nec Pater vester dimittet peccata vestra (Mt 6,5-15)*.
95. Pode verse a análise que Pierre David fai dunha defensa que se escribiu entre 1063 e 1080 (1947:112ss.).
96. A Solange Corbin e a Avelino Jesus da Costa débenselle as mellores pescudas nas bibliotecas de Portugal.
97. No Arquivo da Catedral de Santiago, 2 fols de 22 x 30 con músicas das misas de san Xoán Bautista, san Paulo e san Marcial (FERNÁNDEZ 1980:169). Se considerámo-la Galicia lingüística -non só a política - debiamos incluír tamén o bifolio de Vilafranca do Bierzo, de 19x22 con textos e música tamén da Coresma atribuído ó século XI (FERNANDEZ 1980:210).
98. Aínda en 1972 López Calo escribía: *de todo aquel mundo musical -riquísimo y variadísimo - de la Edad Media no se conserva más que el Códice Calixtino (siglo XII), que, a pesar de su extraordinaria importancia, nos es más que una voz, bellísima, sí, y multicolor, pero aislada, única, de un imponente y prolongado concierto, luego..., nada... Ni de los siglos XIII y XIV, con sus refinados conductus y motetes, conn sus danzas sagradas; ni del XV...* (LÓPEZ 1972:25).
99. Incluío aquí a non existencia nin sequera dunha liña rubia de pauta, que nos textos composteláns só falta en catro deles, o feitío peculiar das iniciais e o especial do H de 1,54, a diferente maneira de abreviar *Saeculorum amen*.
100. Mª Asunción Gómez Pintor reestudou este ms. con máis detalle (GÓMEZ 1990).